

İSTANBUL MEDENİYET
ÜNİVERSİTESİ

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

JOURNAL OF MEDENİYET POLITICS

(Hakemli ve Uluslararası Dergi)

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ

İSTANBUL 2019

ISSN: 2547-9695
e-ISSN: 2587-0815

T.C.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
**Siyasal Bilgiler
Fakültesi Dergisi**
JOURNAL OF MEDENİYET POLITICS

(Hakemli ve Uluslararası Dergi)

Cilt/Volume: IV 2019 No: 1

İstanbul 2019

İLETİŞİM/CONTACT

Adres/Adress: İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı, Güney Yerleşkesi A Blok 2. Kat,
Dumlupınar Mahallesi D-100 Karayolu, Kadıköy/ İstanbul
Telefon: +90 (216) 280 25 52
Fax: +90 (216) 280 25 55
Kurumsal E-mail: siyasal@medeniyet.edu.tr;
E-mail: ismus.dergi@medeniyet.edu.tr

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS) / Journal of Medeniyet Politics (JM-P)'te yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne aittir. Dergide yayınlanan makaleler, yayın kurulunun yazılı izni olmadan kısmen veya tamamen hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz. Bilimsel çalışmalar için kurallara uygun alıntı ve atıf yapılabilir. Dergide neşredilen makalelerdeki görüş ve düşünceler, yazarların şahsına ait olup, dekanlığımızı ve editörümüzü/alan editörlerimizi sorumlu kılmamaktadır.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS)/Journal of Medeniyet Politics (JMP) elektronik olarak yayınlanmaktadır.

KURUCU VE İMTİYAZ SAHİBİ

(Rektör Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK Adına)
Prof. Dr. Hamdi GENÇ
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı

EDİTÖR

Prof. Dr. Hamdi GENÇ

ALAN EDİTÖRLERİ

Prof. Dr. Murat TAŞDEMİR (İktisat)
Prof. Dr. Özden Zeynep OKTAV (Uluslararası İlişkiler)
Prof. Dr. Hamza ATEŞ (Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi)
Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU (Maliye)
Doç. Dr. Adem BALTACI (İşletme)

YARDIMCI EDİTÖR

Arş. Gör. Alperen ÖZKAN

E-DERGİ YÖNETİCİSİ

Arş. Gör. Alperen ÖZKAN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Hamdi GENÇ
Prof. Dr. Ahmet KAVAS
Prof. Dr. M. Lütfullah KARAMAN
Prof. Dr. Ahmet NOHUTÇU
Prof. Dr. Murat TAŞDEMİR
Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU
Doç. Dr. Faruk BAL
Doç. Dr. Cevdet KIZIL

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Gülfettin ÇELİK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Ahmet KAVAS, (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. M. Lütfullah KARAMAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Veli Denizhan KALKAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Hamza ATEŞ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Azmi ÖZCAN (Sakarya Üniversitesi), Prof. Dr. Thom BROOKS (Durham Üniversitesi), Prof. Dr. Lütfihak ALPKAN (İstanbul Teknik Üniversitesi), Prof. Dr. Osman KANE (Harvard Üniversitesi), Prof. Dr. Michelangelo GUIDA (29 Mayıs Üniversitesi), Prof. Dr. Elkali GERBI (Medea Yahya Faris Üniversitesi), Prof. Dr. Muhammed HARON (Botsvana Üniversitesi/Pretoria Üniversitesi), Prof. Dr. Fatih SARIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Prof. Dr. Ferda HALICIOĞLU (Lincoln Üniversitesi), Doç. Dr. Adem BALTACI (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), Dr. Samir AMGHAR (Strazburg Üniversitesi).

İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS) / Journal of Medeniyet Politics (JMP)
2019, Cilt/Volume: IV, No: 1

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (İSMUS), yılda iki kere çıkan uluslararası hakemli akademik bir dergidir ve **ResearchBib (Academic Resource Index) ve Social Science Research Network (SSRN)** tarafından taranıp indekslenmektedir.

Journal of Medeniyet Politics (JMP) is an international refereed academic journal and has published semi-annually. It has been indexed by **ResearchBib (Academic Resource Index) and Social Science Research Network (SSRN)**.

HAKEM LİSTESİ

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ / UNITED STATES OF AMERICA

Prof. Dr. Osman KANE (Harvard Üniversitesi)

CEZAYİR / ALGERIA

Prof. Dr. Elkali GERBI (Medea Yahya Faris Üniversitesi)

Doç. Dr. Nadia TERCHOUNE (Medea Yahia Faris Üniversitesi)

FRANSA / FRANCE

Dr. Samir AMGHAR (Strasbourg Üniversitesi)

İNGİLTERE / ENGLAND

Prof. Dr. Thom BROOKS (Durham Üniversitesi)

İTALYA / ITALY

Prof. Dr. Michelangelo GUIDA (29 Mayıs Üniversitesi)

PORTEKİZ / PORTUGAL

Dr. Bruno Daniel de Brito Serra (Minho Üniversitesi)

TÜRKİYE / TURKEY

Prof. Dr. Âdem APAK (Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet KAVAS (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet NOHUTÇU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Berdal ARAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Emel PARLAR (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Ferda HALICIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Giray GÖZGÖR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Hamdi GENÇ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Harun ÖZTÜRKLER (Kırıkkale Üniversitesi)

Prof. Dr. İhsan GÜNAYDIN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Lütfihak ALPKAN (İstanbul Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet Hüseyin BİLGİN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Muharrem ÖZTEL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Muhittin ATAMAN (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)

Prof. Dr. Özden Zeynep OKTAV (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramazan GÖKBUNAR (Celal Bayar Üniversitesi)

Prof. Dr. Seyfettin ERDOĞAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Tarkan OKTAY (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. V. Denizhan KALKAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Prof. Dr. Yüksel DEMİRKAYA (Marmara Üniversitesi)

Doç. Dr. Adem BALTACI (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Cevdet KIZIL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Çağlar YURTSEVEN (Bahçeşehir Üniversitesi)

Doç. Dr. Çiğdem NAS (Yıldız Teknik Üniversitesi)

Doç. Dr. Dursun YENER (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Etem Hakan ERGEÇ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

Doç. Dr. Faruk BAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Filiz DIĞIRLIOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan KÖSEBALABAN (İstanbul Şehir Üniversitesi)
Doç. Dr. Hilal GÖRGÜN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Hilmi ÜNSAL (Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin KAYA (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail ERMAĞAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Leman ERDAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Levent ERDOĞAN (Anadolu Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Mert SUNAR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Oğuzhan GÖKTOLGA (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Sabri AZGÜN (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Salih İNCİ (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman ELİK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Erdem TAŞ (Dumlupınar Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullatif ÇEVİKER (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Arafat Salih AYDINER (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Barış SOYBİLGİN (İstanbul Bilgi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Burak ÖZDEMİR (Kastamonu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Erol MUZIR (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih BAYRAM (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Mehmet YALÇIN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatih YIĞIT (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Nil DÖNER (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gökçen COŞKUN ALBAYRAK (Marmara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gülfer VURAL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Halil Kürşad ASLAN (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Helin Sarı ERTEM (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İdil TUNÇER KILAVUZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi M. Sait TÜRKHAN (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi M. Zahit ATÇIL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sabri TOPRAK (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KOCAOĞLU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mertcan TAŞÇIOĞLU (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan GÖKSEL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Onur DİRLİK (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özer SELÇUK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özlem YÜCEL (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tolga DURSUN (Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tansu Hilmi HANÇER (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Dr. Mesut Malik YAVUZ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)

YENİ ZELANDA / NEW ZEALAND

Dr. Nazim TAŞKIN (Massey Üniversitesi)

YUNANİSTAN / GREECE

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN (SOAS, Londra Üniversitesi)

İSMUS
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
(Journal of Medeniyet Politics)

Cilt: IV

2019

Sayı: 1

İÇİNDEKİLER

Yahya AYYILDIZ, Osmanlı Üretim Tarzı Tartışmaları 1-14

Faruk BAL, VII-XIII. Yüzyıllarda İslam Dünyasında Bilginin Aktarımında Ve Ticari Faaliyetlerin Gelişiminde Haccın Rolü Üzerine Bir Değerlendirme 15-28

Fatih BAYRAM, Mısır'da Osmanlı İdaresi ve Memlûk İsyanları Hakkında Ebûbekir Râtib Efendi Tarafından Şehzade (III.) Selim'e Sunulan Bir Rapor 29-53

JMP
Journal of Medeniyet Politics

Volume: IV

2019

No: 1

CONTENTS

Yahya AYYILDIZ, Discussions on The Ottoman Mode of Production 1-14

Faruk BAL, An Assessment On The Role Of Hajj in the Transfer of Knowledge and the Development of Commercial Activities in the Islamic World During VII-XIII Centuries 15-28

Fatih BAYRAM, The Ottoman Administration and Mamluk Revolts in Egypt: A Report Presented by Ebûbekir Râtib Efendi to Prince Selim (III) 29-53

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IV/1 (2019), s. 1-14

OSMANLI ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI *

Yahya AYYILDIZ**

Öz

Bu makalenin konusu, Osmanlı'nın klasik döneminde geçerli olan ekonomik sistemin temel niteliklerini tespit etmeye yönelik öne sürülen görüşleri ortaya koymaktır. Bu açıklamaları kabaca iki sınıfa ayırmak mümkündür. Bunların birincisini Batı merkezci kavram ve teoriler oluştururken diğerini de kendi toplumunun veya tarihinin empirik verilerini öncelikli olarak dikkate alan ve buradan hareketle bir açıklama geliştirmeye çalışan yaklaşımlardır. Marx'ın *Grundrisse* adlı eserinin yayınlanıp pek çok dile çevrilmesi üzerine Avrupa'da başlayan üretim tarzı tartışmaları, 1960'lardan itibaren Türkiye'de de sürdürülmüş, ancak bu çalışmalar, özellikle 1990'lardan sonra önemli ölçüde gündemden düşmüştür. Konunun gündemden düşmesinde Doğu Bloku'nun çözülüp Marksizmin popülaritesini kaybetmesinin yanı sıra Osmanlı'ya ilişkin empirik verilerin, feodalizm ve ATÜT tezlerini desteklememesi de rol oynamıştır. Zaten bu gerekçelerle olsa gerek Huricihan İslamoğlu ATÜT tezinden, yakın zamanlarda da Halil Berktaş feodalizm iddiasından vazgeçtiğini açıklamıştır. Ancak her şeye rağmen konuyla ilgili araştırmaların devam etmesinin nedeni, feodalizm veya ATÜT olmadığı büyük ölçüde anlaşılmasına rağmen Osmanlı'nın nasıl tanımlanabileceğine veya hangi kavram ve teorilerle anlaşılıp açıklanabileceğine yönelik genel kabul gören bir önerinin ortaya çıkmamasıdır. Osmanlı hakkındaki feodalizm, ATÜT, patrimonyalizm gibi kavramlaştırmalar, Batılı yazarlar tarafından yapılmıştır ve bir şekilde Batı merkezçilikle maluldür. Dolayısıyla Osmanlı, anlaşılmak ve açıklanmak için hâlâ kendi kavram ve teorilerini beklemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, Üretim Tarzı, Feodalizm, ATÜT, Patrimonyalizm*

* Bu makale, Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi bilim dalında çalışılan "Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı: Fetihçi Toplum" adlı doktora tezinden faydalanarak hazırlanmıştır.

** Marmara Üniversitesi SBE İktisat Tarihi bilim dalında doktora öğrencisi. E-mail: yahya.ayyildiz@hotmail.com

DISCUSSIONS ON THE OTTOMAN MODE OF PRODUCTION

Abstract

This article aims to reveal the theories that discuss the characteristics of the Ottoman economic system in the classical age. These theories can be analyzed in two categories. The first category is Western-centric concepts and theories. The theories under the second category primarily take the empirical data of their own society or history into account and try to develop an explanation based on this. After the publication of Marx's book *Grundrisse* and its translation into many languages, debates on the mode of production began in Europe. These discussions were continued also in Turkey since the 1960s but has lost ground significantly from the agenda after 1990. The disintegration of the Eastern Bloc and the loss of popularity of Marxism as well as the fact that empirical data on the Ottoman Empire did not support the feudalism and AMP theses played a role in dropping the issue from the agenda. For these reasons, probably, Huricihan Islamoglu stated that AMP gave up his thesis and recently Halil Bertkay gave up his feudalism claim. However, despite everything, research on the subject continues. Because although it has been understood to a great extent that the Ottoman Empire was not feudal or AMP, a generally accepted proposal on how to define it or with which concepts and theories it can be understood and explained has not yet emerged. Conceptualizations about the Ottoman Empire such as feudalism, AMP, and patrimonialism were made by Western scholars and somehow suffered from Western centrism. Therefore, the Ottoman still awaits his own concepts and theories in order to be understood and explained.

Keywords: *The Ottomans, Mode of Production, Feudalism, AMP, Patrimonialism*

JEL: N-B-O

Giriş

İnsanı diğer canlılardan ayıran temel nitelik, insanın kendini, toplumu, doğayı anlama çabasıdır. Bu anlama çabasını yönlendiren ise insanın kendi varlığını koruma ve sürdürme içgüdüdür. Birçok açıdan daha güçlü niteliklere sahip diğer pek çok canlı türü, karşılaştığı tehditlerin üstesinden gelemediği için yok olmasına rağmen insan, fizikî yetersizliklerine rağmen doğayı anlama becerisi sayesinde bu tehditlerin üstesinden gelebilmiş ve varlığını sürdürmüştür.

İnsanın kendini, toplumu, hayatı, doğayı anlama çabasının disiplinli, sistematik, birikimli ve teoriye dayalı biçimi, bilimi meydana getirmiştir. Her bir bilim dalı, bu anlama çabasını kendi alanı üzerinden yapma uğraşısındadır. Ekonomi bilimi de bu çabanın kazançla ilgili olan kısmıyla ilgilenir. İnsanın hayatta kalabilmesi için öncelikle beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını giderecek malları edinmesi gerekir. İktisat tarihi de insanın ihtiyaç duyduğu malları elde etme çabasının tarihini (Heaton, 1985: 1) ve bu süreçte ortaya çıkan farklı kazanma biçimlerini ele alır.

İnsanın ihtiyaç duyduğu malları kazanma biçimi, bir yönüyle üretim faktörlerini, diğer yönüyle de kurumsal oluşumları dikkate almayı gerektirir. İnsanın ihtiyaç duyduğu mallar doğadan sağlanır, ancak nihai tüketim malları için doğal kaynakların çeşitli işlemlerden geçirilmesi gerekir (Aren, 1990: 9-10). Örneğin ekmeğin elde edilebilmesi için toprağın işlenmesi, hasadın derilmesi, buğdayın öğütülmesi, unun hamur yapılması ve hamurun pişirilmesi lazım. Bütün bu işlemler, konuyla ilgili teknik bilginin varlığı sayesinde gerçekleşir. Nihai tüketim malı için doğal kaynakların yanı sıra bütün bu işlemler için saban ve orak gibi birtakım araçlara da ihtiyaç vardır. Bu araçlar da teknik bilginin somutlaşmış halidir. Bununla birlikte bütün bu işlemleri, tek başına bir birey yapamaz, bunun için toplumsal bir işbirliği gerekir. İnsan toplumsal bir varlıktır ve kazanç elde etme süreci, yani üretim de toplumsal bir faaliyettir. Üretim sürecinde zorunlu olan toplumsal ilişkiler ise kurumsal yapıyı oluşturur.

Emeğin, toplumsal iş birliği içerisinde doğal kaynakları ve üretim araçlarını kullanarak nihai tüketim malları üretme süreci, ekonomik sistemi meydana getirir. Ancak doğal kaynaklar ve toplumsal ilişki biçimleri, farklı toplumlarda farklı nitelikler sergilediğinden tarih boyunca çeşitli ekonomik sistemler ortaya çıkmıştır. İşte iktisat tarihinin temel ilgi alanlarından biri de tarih boyunca ortaya çıkan ekonomik sistemler ve bu sistemlerin ayırt edici nitelikleridir. Ekonomik sistemlerin temel niteliklerinin ne olduğu, sadece nihai tüketim mallarının nasıl üretildiğini anlamak için değil, daha ziyade, belirli bir ekonomik sistemin bir başkası karşısında daha başarılı veya daha etkin olmasının nedenlerini ya da tersinden düşünülürse rakip ekonomik sistem karşısında başarısızlığa yol açan zaafların ne olduğunu bulmak için de önemlidir (Küçükkalay, 2014: 14).

Yukarıda bahsedildiği gibi, fizikî yetersizliklerine rağmen insanı hayatta tutan nitelik, doğayı ve doğadan kaynaklanan tehditleri anlama ve bunlara cevap üretme yeteneğidir. Toplumlar da kendi varlıklarına yönelik tehditleri anladıkları ve buna cevap üretebildikleri zaman hayatta kalabilirler. 1498 yılında Amerikada yerleşik olan yaklaşık 100 milyonluk nüfusun yüzde doksani, kapitalizmin ne olduğunu anlayamadığı ve buna bir cevap üretilmediği için fizikî varlığını kaybetmiş (Appleby, 2012: 125), bu nüfusun geri kalan yüzde onu da kimliğini yitirmiştir. Aynı düzeyde olmasa da kapitalizm karşısında Osmanlı

toplumunun kaybı da oldukça fazladır ve bunun nedeni de aynıdır, yani kapitalizmin ne olduğunu anlayamamak ve buna bir cevap üretememektir. Kapitalizmi veya rakibi anlamak ise öncelikle kendini anlamayı ve tanımayı gerektirir veya bu ikisi birbirinin mütemmim cüzüdür, yani biri anlaşılmadan diğeri de anlaşılabilir.

Kapitalizmin ortaya çıkmasıyla beraber sadece Osmanlı'da değil, dünyanın geri kalanında da geçerli olan ekonomik sistemler başarısız olmuş ve nihayetinde kapitalizmin yörünge- sine girmiş veya ona entegre olmuştur. Batı dışı toplumlar için büyük kayıplara yol açan bu entegrasyon sürecine ilişkin ağırlıklı Batı merkezci olan çeşitli açıklamalar öne sürülmüştür. Bu açıklamalar, çoğunlukla, Batı'nın üstün gelecek diğer toplumları sömürmesini haklı ve meşru gösterecek şekilde kurgulanmıştır. Bunlara göre kapitalizm, insanlığın nihai noktası, tarihin zorunlu yürüyüşünün vardığı bir aşama, dünyevi cenneti meydana getiren ideal bir düzendir.

Kapitalizmin küresel egemenliğiyle birlikte Batı merkezci kavram ve teoriler bütün dünyada yaygınlaşmış ve Batı dışı toplumların zihnini işgal etmiştir. Bununla birlikte Batı merkezci açıklamalara itiraz eden, söz konusu kavram ve teorilerin sadece Batı toplumunun tarihî gelişimini açıkladığını, hatta bunların Batı'nın küresel hegemonyasına hizmet ettiğini iddia eden sesler de çıkmıştır (Said, 2013: 133; Amin, 2007: 11; Turner, 1984: 17, 48).

Bu makalenin konusu, Osmanlı'nın klasik döneminde geçerli olan ekonomik sistemin temel niteliklerini tespit etmeye yönelik öne sürülen görüşleri ortaya koymaktır. Bu görüşler, Osmanlı klasik dönemi olarak 1453-1600, 1300-1600, 1071-1800 gibi farklı tarih aralıklarını kapsayabilmektedir.

Nihayetinde Osmanlı tarihinin dönemleştirilmesi konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. İnsanın yaşam evrelerinden hareketle Osmanlı tarihini kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş şeklinde sınıflandıran antropomorfik yaklaşımlar, son yıllarda popülaritesini kaybetmiş ve yerini temelde klasik ve modern ayrımına dayalı yaklaşımlara bırakmıştır. Özellikle Halil İnalıcık'ın "Klasik Dönem (1300-1600)" ayrımını kullanması (İnalıcık, 2003: 7), söz konusu çalışmalarda referans kaynağı olmuş ve Osmanlı tarihinin dönemleştirilmesine yönelik başlıca yaklaşım haline gelmiştir.

Konuya ilişkin farklı bir perspektif sunan Ahmet Tabakoğlu, Anadolu'daki Türk tarihini bir bütün olarak ele alır ve bu dönemi, klasik (nizam-ı kadim) ve yenileşme (nizam-ı cedid) olmak üzere ikiye ayırır. Nizam-ı kadim, Malazgirt Zaferi'nden (1071) III. Selim'e kadar sürer ve kendi içerisinde "oluşma, olgunlaşma ve esnekliğini kaybetme" olarak üç alt döneme ayrılır. Nizam-ı cedid ise 1923 yılında son bulur (Tabakoğlu, 2017: 62).

Bu çalışmada Osmanlı'nın klasik dönemine ilişkin görüşleri ele alan yazarların klasik dönem tanımlamaları arasında fark olmakla birlikte söz konusu dönemden kast edilen, ağırlıklı, İstanbul'un fethinden 16. yüzyıl sonuna kadar olan yaklaşık 150 yıllık bir dönemdir; ancak bu dönem, öncesi ve sonrasıyla daha geniş bir tarih dilimini de kapsayabilmektedir.

Osmanlı'nın klasik dönemine ilişkin açıklamaları kabaca iki sınıfa ayırmak mümkündür. Bunların birincisini Batı merkezci kavram ve teoriler oluştururken diğeri de kendi toplumunun veya tarihinin empirik verilerini öncelikli olarak dikkate alan ve buradan hareketle bir açıklama geliştirmeye çalışan yaklaşımlardır.

Batı Merkezci Yaklaşımlar

Osmanlı'daki ekonomik sistemin niteliğine ilişkin yaklaşımların bir kısmının “Batı merkezci” olarak sınıflandırılmasının nedeni, Avrupa için üretilen kavram ve teorilerin eleştirel bir süzgeçten geçirilmeden Osmanlı'ya uyarlanmasıdır. Halbuki bu kavram ve teoriler, derin bir biçimde oryantalizmle maluldür ve bu niteliğini açığa çıkarmadan söz konusu kavramları kullanmak, self-kolonizasyona yol açan Batı merkezci bir tutumdur.

Feodalizm

Batı merkezci yaklaşımlar içerisinde ilk planda feodalizm tezi gelmektedir. Kapitalizm öncesindeki bütün toplumların feodal olduğu, Batı'da yaygın bir kabul görmüştür. Ortodoks Marksizm'e göre insanlık tarihi ilkel-köleci-feodal üretim tarzlarından geçerek kapitalizme varmış ve nihayetinde diyalektik materyalist tarih yorumuna göre sosyalist aşamaya geçecektir. Türkiye'de feodalite tezini savunanlar arasında İsmail Hüsrev Tökin, Mübeccel Belik Kıray, Behice Boran, Halil Berktaş, İşıya Üşür, Muzaffer İlhan Erdost, Oğuz Oyan, Suavi Aydın gibi isimler sayılabilir.

Türkiye'de feodalizm tezini ilk savunanlardan biri olan İsmail Hüsrev Tökin'e göre feodalizm, toprak sahiplerinden oluşan sınıfın emek sahiplerini zorla bağımlılaştırarak kendi toprağında üretim yapmasıdır. Feodalizmin yaygın tanımlarından birini oluşturan bu açıklamaya göre feodalizmin temel niteliklerinden biri, üretimin toprak üzerinden yapılması veya temel üretim aracının toprak olmasıdır. Feodalizmin sosyal boyutu veya mülkiyet ilişkileri ise aristokrasi ile serfler arasında şekillenmiştir. Bu ise toprağın sahibi olan bir sınıfın varlığı ve aynı zamanda emek sahiplerinin özgürlüğünü kaybederek toprak sahiplerine bağımlı hale gelmesi, yani serfleşmesidir. Tökin'e göre Osmanlı'da doğrudan üreticiyi serf haline getiren çeşitli derebeylik biçimleri vardır ve bunlar sipahi, ruhani ve özel derebeylik olarak üç farklı görünüme sahiptir (Tökin, 1984: 17, 48).

Feodalizm tezini savunanlar, Osmanlı ile diğer toplumlar arasındaki farklılıklara değil benzerliklere dikkat edilmesi gerektiğini öne sürmüş ve bu benzerliklerin tarıma dayalı bir üretimin ve artı değeri üreticiden çekip alan bir sınıfın varlığı olduğunu iddia etmişlerdir. Bu noktayı vurgulayan Mübeccel B. Kıray, Avrupa'da toprak sahibi lordlar sınıfının benzerinin Osmanlı'da da bulunduğunu, bunların ise bürokratlar olduğunu öne sürer. Avrupadaki lordlar sınıfı ile Osmanlı'daki bürokratların toprağın sahibi olduğunu ve bu sahiplikten hareketle rant elde ettiğini ve emek sahibini sömürdüğünü iddia eder (Kıray, 2006: 121-125).

Benzeri bir yaklaşımı sergileyen Behice Boran ise Osmanlı'nın Avrupa gibi feodal olduğunu kabul eder ancak ikisi arasında fark bulunduğunu, Osmanlı'nın merkezî feodalizmi, Avrupa'nın ise mahalli feodalizmi temsil ettiğini belirtir (Boran, 1962: 513). Boran gibi Muzaffer İlhan Erdost da Osmanlı'yı feodal olarak kabul eder, ancak aralarındaki farkı da dikkate alır. Erdost'a göre Osmanlı “merkezî ve askerî feodalite” örneği sergilemiştir (Erdost, 1989: 126, 161).

Feodalizm tezinin en güçlü savunusunun, 1989 yılında yayınlanan *Kabileden Feodalizme* isimli eseriyle Halil Berktaş'dan geldiği söylenebilir. Berktaş, insanlık tarihinde kabile ile kapitalizm arasında sadece feodalizmin olduğunu, bunun tek istisnasını ise Avrupa'da görülen köleci üretim tarzının oluşturduğunu öne sürer. Bu iddiasının sonuçlarından biri

Asya Tipi Üretim Tarzı'nın geçerli olmadığı, ikincisi ise Osmanlı'nın sui generis bir model oluşturmadığıdır (Berktaş, 1989: 345). Mülkiyet, sınıf yapısı ve artı-değere el koyuş biçimlerine dayanarak “feodal üretim ilişkisi, ... organik enerjile ve basit el araçlarıyla yapılan tarla tarımının, istikrarlı sosyal örgütlenmesini ifade etmektedir” (Berktaş, 1989: 332-333) diyerek feodaliteyi tanımlar. Genelde kabul edildiği gibi Berktaş da feodalite tanımının asli unsurları olarak bağımlı bir sınıfın, mülk sahibi aristokrasinin ve üreticiden aristokrasie aktarılan artı-değerin varlığını görür.

Ancak Berktaş, 2020 yılında yayınladığı bir dizi makalede Osmanlı'nın feodal olduğu görüşünden vazgeçtiğini belirtmiştir. Cins ve tür ayrımı üzerinden feodalizmin de timar sistemi gibi evrensel olmayıp tikel bir karakter sergilediğini iddia etmiştir.

...söz konusu kucaklayıcı ‘cins’i, ‘tür’lerinin birinden, tek birinden hareketle adlandırmayalım. Daha somut olarak, cinsin tamamına Feodalizm demeyelim. Feodalizm (veya Avrupa Feodalizmi) varsın kalsın bir tür olarak, Bizans (pronoia), Erken İslâm (kat’ia), Selçuklu (iktâ), Osmanlı (timar) sistemlerinin ve daha nicelerinin yanısıra.” (Berktaş, 18 Temmuz 2020).

Açık bir biçimde feodalizmi savunmasa da buna yakın bir duruş sergileyen Doğan Avcıoğlu, Osmanlı'nın pre-kapitalist olarak kabul edilebileceğini iddia eder ve konuyla ilgili sui generis görüşü savunanlara haklı bir eleştiride bulunarak “Peki, Batı feodalitesi değildik, ama neydik?” diye sorar (Avcıoğlu, 1976: 29).

Feodalizme yakın durmakla birlikte farklı bir adlandırma yapan bir diğer isim ise Niyazi Berkes'tir. Daha önce Paul Sweezy (1963: 15) tarafından ele alınan “kapitalizm öncesi emtia üretimi” (pre-capitalist commodity production), Berkes tarafından da kullanılır. Berkes'e göre bu kavram, feodalizm ile kapitalizm arasındaki bir geçiş dönemini ifade eder ve Osmanlı'da feodalizm çözülmeye başlamakla birlikte kapitalizm henüz oluşabilmiş değildir (Berkes, 1975: 181, 279).

Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT)

Osmanlı'daki ekonomik sistem üzerine olan Batı merkezci yaklaşımlardan bir diğerini de Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) oluşturur. Bu yaklaşımı savunanların başlattığı üretim tarzı tartışması, geniş çevrelerin katılımına yol açarak Osmanlı üzerine olan çalışmaların -belli bir açıdan da olsa- derinleşmesine yol açmıştır.

Osmanlı'daki ekonomik sistemin niteliğine ilişkin tartışmalar, 1960'lardan itibaren yoğunlaşmıştır ve bunun nedeni, Marx'ın *Grundrisse* adlı eserinin 1953 yılında Berlin'de yayınlanması ve başka pek çok dile çevrilmesidir. Bu eserin *Formen* diye bilinen *Kapitalizm Öncesi Üretim Biçimleri* adlı bölümünde kapitalizm öncesinde yer alan ve antik, Asyatik, Cermen, Slav, feodal gibi farklı üretim tarzları ele alınır (Marx, 1976: 35). Asyatik veya Türkiye'de yaygın olduğu gibi Asya Tipi Üretim Tarzı'nın temel nitelikleri hakkında açıklamalar yer alır. Buna göre sulamalı tarıma ve kendi kendine yeterli köy birimlerine dayalı bir ekonomik yapı üstünde gelişen despotik bir devlet, toprağın mülkiyetine el koyarak bir yandan ara sınıfların oluşumunu önlemiş diğer yandan üreticiyi genelleştirilmiş köle haline

getirmiştir. Bu model, değişip gelişme imkanından yoksun olarak durağanlıkla maluldür ve aynı zamanda Doğu toplumlarının tarihsizliğini vurgulamaktadır (Marx, 2016: 91, 96; 1976: 12, 19).

Türkiye’de ATÜT konusunun gündeme gelmesinde Kemal Tahir’in önemli bir payı vardır. Kendisi Sencer Divitçioğlu ve Baykan Sezer gibi isimleri konuyu ele almaya teşvik etmiştir. Ancak Kemal Tahir, bu konuda Marksist literatüre bütünüyle bağlı kalmaktansa Osmanlı gerçeğinin anlaşılmasını ön plana çıkarmış, ATÜT kavramını bu gerçeği anlamakta bir araç olarak kullanmıştır (Sunar, 2012: 69). Bu nedenle Kemal Tahir ve Baykan Sezer, ATÜT başlığı altında değil, ileriki sayfalarda sui generisçi ekol içerisinde değerlendirilecektir.

Osmanlı’daki ekonomik sistemi ATÜT üzerinden açıklayan yazarlar arasında Selahattin Hilav, Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer, Çağlar Keyder, İdris Küçükömer, Asaf Savaş Akat, Stefanos Yerasimos gibi isimler yer almaktadır.

Bu kavramın Türkiye’de ilk kez gündeme gelmesi, Selahattin Hilav’ın “Asya Tipi Üretim Biçimi” adlı makalesiyle 1965 yılında olmuştur. Hilav, Asyatik (Asiatic) olarak kullanılan kavramı, sadece belirli bir coğrafi bölgeyle sınırlandırmamak için Asya-Tipi ifadesini kullanmıştır. Hilav’a göre bu üretim tarzını meydana getiren, devletin varlığıdır. Devlet, toplumu sömürmeye devam etse de toplumun siyasi, sosyal ve ekonomik temel ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu üretim biçiminde özel mülkiyet yerine devlet mülkiyetinin bulunduğunu ve özel mülkiyetin olmamasının köleliğin ortaya çıkmasını önlediğini öne sürmüştür (Hilav, 1966: 14).

ATÜT tezinin ayrıntılı bir savunusu Sencer Divitçioğlu tarafından yapılmıştır. Divitçioğlu, 1967 yılında yayınladığı *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* adlı eserinde konuyu farklı yönleriyle incelemiş ve Osmanlı’nın feodalizm olarak tanımlanamayacağını öne sürmüştür. Divitçioğlu feodalizm tezini eleştirmiş ve Osmanlı’nın ATÜT ile açıklanabileceğini önermiş olmakla birlikte ATÜT konusunda kesin ifadeler kullanmaktan sakınmış ve “benzemektedir” gibi yaklaşık ifadeler kullanmıştır (Divitçioğlu, 2010: 85).

Divitçioğlu, kölecî ve feodal üretim tarzlarında emeğin üretim aracı haline getirildiğini, yani köleleştirildiğini, buna karşın Osmanlı’da emeğin üretim aracı haline getirilmediğini veya köleleştirilmediğini, emeğin farklı statüsü dolayısıyla Osmanlı’nın feodal olarak nitelenemeyeceğini belirtir.

Divitçioğlu, Marksizm’deki altyapı-üstyapı dikotomisinin dışına çıkarak üstyapı olarak adlandırılan kurumlara özerk bir rol biçmiş ve buradan hareketle Osmanlı’nın, “Abbasi, Büyük Selçuklular, Moğol, Oğuz ve nihayet Anadolu Selçukluları toplumlarından tevarüs ettiği din, töre, hukuk, gelenek ve devlet zihniyeti gibi üstyapı kurumları” (Divitçioğlu, 2010: 84) sayesinde feodalizmden farklı bir üretim tarzına dönüşümünü sağladığını öne sürmüştür. Divitçioğlu, “Osmanlı toplumunda sömüren devlet her zaman meşru olmuştur” (Divitçioğlu, 2010: 40) ifadesini kullanır ancak bir devletin hem sömürüp hem de meşru olabilmesi bir çelişkidir ve bu çelişkiyi aşabilecek bir çerçeveye ulaşamamıştır.

Osmanlı’daki ekonomik sistem tartışmasını etraflı bir biçimde ele alan ilk çalışma ise Muzaffer Sencer’in *Osmanlı Toplum Yapısı* adlı eseridir. Sencer, 1969 yılında yayınladığı eserinde Osmanlı’nın feodal olmadığını söylemenin yeterli olmadığını, bilakis ne olduğunun söylenmesi gerektiğini belirtir (Sencer, 1999: 274).

Sencer, diyalektik materyalizmin bir gereği olarak iç çelişkileri sonucu kapitalizmi doğuran sistemin feodalizm olarak nitelenebileceğini, eğer kapitalizmi doğurmuyorsa feodalizm olduğunun da söylenemeyeceğini öne sürer. Bu nedenle “sipahi-senyör” ve “serf-reaya” benzerliğinden hareketle Osmanlı’daki ekonomik sistemin feodal olarak nitelenemeyeceğini vurgular (Sencer, 1999: 70-71).

Sencer’e göre ATÜT’ün iki temel niteliğinden biri toprak mülkiyetinin sahibi olan ve toplumsal hizmetleri yüklenen merkezi devletin varlığı ile kendi kendine yeten köy birimlerinin ve dolayısıyla artı-değer üreten bir ekonominin ortaya çıkmasıdır. Ancak Marx, ATÜT’ü tanımlarken sadece Hint toplumunu göz önünde bulundurmuş, bu nedenle Osmanlı’nın dayandığı göçebe karakter dikkate alınmamıştır. Bunun için Sencer, ATÜT’ü, yerleşik ve göçebe diye ikiye ayırır ve Osmanlı toplumunun “göçebe ATÜT” üzerinden analiz edilmesini önerir (Sencer, 1999: 146).

1990’lardan itibaren bu konu popülaritesini kaybetmesine ve “ATÜT’e Veda” (Avcılar, 2002) edilmesine rağmen ATÜT’le özdeşleşen ekonomik sistem tartışmaları, Osmanlı’nın özgül karakterine dikkat çekmesi açısından Osmanlı çalışmalarına önemli bir katkı sağlamıştır.

Patrimonyalizm

Konuyla ilgili bir başka Batı merkezci yaklaşım da Max Weber’e ait patrimonyalizm kavramı üzerine bina edilmiştir. Weber, patrimonyalizmi baba yönetiminden uyarlayarak tanımlamıştır. Bu ise kökenini Aristo’da bulur. Aristo, bir ailede kölelerin, çocukların ve eşin yönetimi olarak üç çeşit yönetimin bulunduğu bahseder ve bunların birincisini despotizm, ikincisini babalık ve üçüncüsünü de kocalık olarak adlandırır (Aristoteles, 1975: 11). Patrimonyalizm kavramı, Aristo’nun babalık olarak bahsettiği yönetimin ülke çapına yaygınlaştırılmış biçimidir. Weber’e göre patrimonyal yönetici, bir baba gibi halkı üzerinde tek yanlı kararlar alabildiği gibi yine bir baba gibi halkını koruyup kollamaktadır. Ancak Weber, Osmanlı ile ilgili olarak keyfilik anlamında “sultanizm” kavramını kullanır (Weber, 2018: 351-360) ki bu noktada despotizmle örtüşür.

Patrimonyalizm kavramı, sadece siyasi iktidara odaklanması nedeniyle Osmanlı’daki ekonomik sistemi açıklamakta yetersiz kalmaktadır, ancak Weber’in konuyla ilgili bir başka kavramı olan prebendalizm ile birlikte ele alındığında belirli bir bütünlüğe kavuşmaktadır. Vergi toplama hakkını ifade eden “prebend” kavramından türeyen bu yoruma göre Doğu toplumlarında iktidar, toprağın mülkiyetine değil, sadece vergi toplama hakkına sahiptir. Bu nedenle Batı’da, toprağın mülkiyetine sahip olanların doğrudan üreticiyle muhatap olduğu feodalizm geçerliken Doğu’da ise sadece vergi toplama hakkına sahip olan devlet memurunun doğrudan üreticiyle ilişkide bulunduğu patrimonyalizm söz konusudur (Weber, 2018: 375). Weber’in patrimonyalizm kavramı, pek çok açıdan Marx’ın ATÜT kavramıyla benzerlik sergilemektedir ve her iki yazar, Avrupa’nın feodal olduğunda hemfikirdir.

Weber’in bu yaklaşımı özellikle Şerif Mardin ve Metin Heper gibi sosyologlar tarafından benimsenmekle birlikte Marksist olmayan iktisat tarihçileri arasında da yaygın bir biçimde kabul edilmiştir. Weber’i izleyen Mardin, Ortaçağ’da feodalizm ile patrimonyalizm olmak üzere iki sistem bulunduğunu, Avrupa’da feodalizm geçerliken Osmanlı’da patrimonyalizmin uygulandığını belirtir. Mardin’e göre patrimonyalizm, Osmanlı’da kuruluşundan itibaren geçerlidir (Mardin, 2012: 104-105). Mardin, Osmanlı patrimonyalizmini “şahsi

sorumluluk”, “tüzel kişilik yokluğu”, “kişisel olmayan hukuk kurallarının” bulunmayışı ve “himayeciliğe, dostluğa ve nüfuz ilişkilerine” dayanması üzerinden tanımlar ve bu anlam, “şahsılık” veya “keyfilik” olarak belirir (Mardin, 2011: 28). Bu anlamda patrimonyalizmin despotizm ile olan benzerliği açıktır.

Benzeri bir yaklaşımı sergileyen Metin Heper, patrimonyalizmi, despotizmin bir başka niteliği olan “ara sınıfların yokluğu” olarak tanımlar. Heper, Osmanlı’yı “kişisel yönetim ya da en iyisinden patrimonyalizm” (Heper, 2006: 249) olarak ifade ederek yaklaşımını ortaya koyar.

Merkezî Yaklaşımlar

Bu başlık altında ele alınacak görüşlerin “merkezî” diye adlandırılmasının nedeni, Batı merkezci yaklaşımların benimsenmemesi ve buradan hareketle Osmanlı’yı öncelemesi veya Osmanlı’ya ait tarihî-empirik verileri dikkate alarak ve bu verilere dayanarak bir kavramlaştırma ve açıklama çabası içerisine girilmesidir. Bu başlık altında ele alınacak görüşlerin başlıcasını sui generisçilik ve Doğuculuk oluşturmaktadır.

Sui generisçilik

Osmanlı’nın Batı merkezci kavramlarla açıklanamayacağını, Osmanlı’daki ekonomik sistemin kendi nevi şahsına münhasır olduğunu öne süren yaklaşım, sui generisçilik olarak adlandırılmıştır ve bu yaklaşımı benimseyenler arasında Fuad Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ, Halil Cin, Halil İnalçık, Halil Sahillioğlu, Mehmet Genç, Ahmet Tabakoğlu, Baykan Sezer, Şevket Pamuk, Huricihan İslamoğlu, Mehmet Ali Kılıçbay gibi isimler yer alır.

Fuad Köprülü, her ne kadar Osmanlı için feodalizm kavramını kullansa da bunu, Osmanlı hakkında yeterli bilgiye sahip değilken gereksiz tartışmalara neden olmamak için kullandığını belirtir, ama bu kavrama verdiği anlam, sui generisçi bir yaklaşımın ürünüdür (Köprülü, 1981: 95, 127, 128). Köprülü’ye göre Osmanlı’nın sahip olduğu kurumlar, Bizans’ın bir devamı olmadığı gibi Avrupadaki kurumlardan da farklıdır. Osmanlı’nın sahip olduğu tımar sistemi gibi devlet bürokrasisi de Türk ve İslam medeniyetinin bir devamı olarak Büyük Selçuklular, Memlükler, İlhanlılar ve Anadolu Selçuklularından devralınmıştır (Köprülü, 1981: 130).

Fuad Köprülü’nün Osmanlı’nın kurumsal yapısı hakkında yaptığı paradigma değiştirici yorumun bir benzeri üretim, emek, toprak mülkiyeti gibi konularda Ömer Lütfi Barkan tarafından gerçekleştirilmiştir. Barkan’ın tahrir defterlerine dayanarak Osmanlı bütçelerine, nüfus eğilimine ve toprak mülkiyetine ilişkin makale ve eserleri, Osmanlı araştırmalarının yönünü değiştirmiş ve bu araştırmaların derinlik kazanarak sağlam bir dayanak bulmasına yol açmıştır.

Barkan, Osmanlı’daki toplumsal yapının askerî ve reaya diye ikiye ayrıldığını ve bunun Avrupadaki senyör ve serf’e benzemediğini belirtir. Avrupadaki mülk sahiplerini oluşturan aristokrasinin ayrı bir hukuki statüye, farklı geleneklere ve özel ayrıcalıklara sahip olduğunu, halbuki Osmanlı’da yönetici tabakayı oluşturan sipahi, sancak beyi, kadı gibi görevlilerin toprak üzerinde mülkiyet hakkı olmadığı gibi reaya üzerinde de herhangi bir mülkiyet

benzeri hakkı olmamıştır. Ona göre sipahi, yapacağı askerî hizmet karşılığında verginin bir kısmını kendi hesabına toplayan bir memur-askerdir (Barkan, 1980: 30; 1986: 25).

Osmanlı köylüsünün aksine Avrupa'daki serfi bir çeşit köle olarak kabul eden Barkan'a göre senyörün serf üzerinde mülkiyet hakkı bulunduğu için bir serf, başka bir senyörün serfiyle evlenemez veya her serf, sadece kendi senyörünün serfiyle evlenebilir. Serf, hangi mesleği yapacağına kendisi karar veremediği gibi çalışıp çalışmamakta da özgür değildir. Haftanın yaklaşık yarısında doğrudan senyör adına (demesne veya rezerv'de) çalışmakla birlikte geçimi için kendisine tahsis edilen topraktan elde edilen ürünün geçimi aşan kısmına da senyör tarafından el konulur (Barkan, 1980: 27).

Osmanlı tarihine ilişkin önemli çalışmalarıyla bilinen Halil İnalçık, Osmanlı'daki üretim yapısını Batı merkezci kavramlar yerine "çift-hane" kavramı üzerinden açıklar. İnalçık'a göre Osmanlı'nın toplumsal-ekonomik düzenini ifade eden çift-hane, üç temel unsura dayanır. Bunların birincisi üretimi sağlayan emeğin birliğini ifade eden hanehalkı, ikincisi emek dışında üretim enerjisini sağlayan bir çift öküz ve bu bir çift öküzün sürebileceği ve tahıl üretiminde kullanılan arazidir (İnalçık, 2009: 190). İnalçık'a göre Osmanlı köylüsü hür olmakla birlikte toprağın mülkiyetine değil, sadece kullanım hakkına (intifa) sahiptir, ancak bu hak, basit bir kiracılıktan fazladır. Reaya, toprağını başkasına kiraya verebilme, kullanım hakkını oğluna miras bırakabilme ayrıcalığının yanı sıra üretim sürecini bağımsız bir şekilde örgütleme yetkisine de sahiptir (İnalçık, 2009: 153). Ancak İnalçık, Osmanlı'nın ekonomik-sosyal düzenini çift-hane kavramı üzerinden açıklamakla birlikte siyasi sistemi-ni patrimonyalizm olarak kabul eder (İnalçık, 2016: 116).

Osmanlı'daki ekonomik sistemin nasıl işlediğini "iktisadi dünya görüşü" başlığıyla ortaya koyan Mehmet Genç, bunun işçilik (provizyonizm), gelenekçilik (tradisyonalizm) ve fiskalizm ilkeleri üzerine bina edildiğini belirtir. Genç'e göre işçilik; tüketici talebinin veya insanların ihtiyaçlarının karşılanmasını ön plana alan ve bunun için piyasadaki mal miktarının bol ve kaliteli olmasını öngören bir yaklaşımdır. İşçilik ilkesi, feodalizmle uyumadığı gibi merkantil kapitalizmin sınırsız sermaye birikimiyle de karşıtlık içerisindedir. Gelenekçilik, uygulanagelen kuralların veya düzenin devamını tercih etmek; fiskalizm ise kamu gelirlerini artırmaya çalışmaktır (Genç, 2014: 41-48).

Sui generis çizgide yer alan isimlerden biri olan Ahmet Tabakoğlu'na göre Osmanlı'daki üretim sistemi feodalizm olarak adlandırılmaz ve timar sistemi olarak Mısır, İran ve Hindistan'daki Türk devletlerinde uygulandığı gibi Abbasilerdeki ikta sistemiyle de önemli benzerliklere sahiptir (Tabakoğlu, 2017: 130, 234). Bu nedenle timar sisteminin kökleri Avrupa feodalizminde değil, Türk ve İslam kurumlarında yatmaktadır. Osmanlı'daki üretim sistemi; feodalizm, ATÜT, patrimonyalizm, kapitalizm, sosyalizm gibi sistemlerle birtakım benzerliklere sahip olabilir, ancak bu benzerlik, Osmanlı'nın bunlardan biri olduğunu değil, bilakis bu sistemlerden farklı olarak nevi şahsına münhasır bir karakter sergilediğini gösterir (Tabakoğlu, 2016: 246).

Osmanlı'daki üretim sistemi hakkında kavramlaştırmaya giden sayılı isimlerden biri olan Şevket Pamuk, Osmanlı'yı "vergisel üretim tarzı" olarak kabul eder. Pamuk'a göre vergisel üretim tarzı, "toprakta devlet mülkiyetine ve kentlerin, loncaların, ticaretin devlet tarafından denetimine dayanan" bir modeldir (Pamuk, 2007: 27). Pamuk'a göre sipahi, feodalizmdeki senyör gibi mülk sahibi değildir ve senyörün mali bağımsızlığına da sahip bulunma-

maktadır. Cizye, avarız, koyun resmi gibi devlete ait vergilerin bir kısmının tahsildarlar tarafından toplanması, sipahinin mali bağımsızlığını önlemiştir. Bununla birlikte yargı makamları üzerinde yetki sahibi olmaması, sipahinin senyörden en önemli farklarından birini oluşturmaktadır. Ayrıca feodalizmdeki iktidarın parçalı yapısının Osmanlı'da görülmemesi de Osmanlı'nın feodal olmadığını bir başka göstergesidir (Pamuk, 2007: 47).

Osmanlı tarihine ilişkin farklı yorumuyla dikkat çeken Huricihan İslamoğlu, siyaset ile ekonomiyi yakın bir ilişki içerisinde ele alır ve sınıf çatışması yaklaşımını reddeder veya devlet ile toplum ayrılığı üzerine kurulu açıklamaları kabul etmez (İslamoğlu, 2010: 23). Daha önce savunduğu ATÜT yaklaşımında yer alan Osmanlı'nın despotik olduğuna dair yorumu terk eder ve devletin toplumdaki kopuk olmadığını, devlet tarafından alınan kararların toplumla müzakere sonucunda ortaya çıktığını öne sürer. Devlet ile köylüyü iki bağımsız faktör olarak kabul eden İslamoğlu, ekonomik gelişmelerde iktidarın rolüne dikkat çeker. Geleneksel-modern kavramlarına dayanan liberal yorum ile feodal-kapitalist ikiliğine yaslanan Marksist modernleşme yaklaşımlarını eleştirir ve bunların oryantalist bakışın bir ürünü olduğunu belirtir (İslamoğlu, 2010: 19-22).

Osmanlı'nın feodal olmadığını öne süren isimlerden biri olan Mehmet Ali Kılıçbay, feodalizmi dört nitelik üzerinden tanımlar. Bu nitelikler siyasi parçalanma, doğrudan üreticinin serfleştirilmesi, serf ile mülk sahibi arasında kişisel bağımlılığa dayalı bir ilişki ve serften mülk sahibine aktarılan artı değer emek-rant olarak ödenmesi. Feodalizmde görülen bu niteliklere Osmanlı'nın sahip olmadığını iddia eden Kılıçbay, "Osmanlı üretim tarzı" kavramını kullanır ve Osmanlı'nın kendi gerçekliği içerisinde ele alınması gerektiğini vurgular. Kılıçbay, "Osmanlı üretim tarzı" kavramını kullanmasının gerekçesini şöyle ifade eder: "Osmanlı sistemini bir başka üretim tarzına uydurma çabasından kaçınmak istedik. Amacımız, Osmanlı üretim tarzına kendi işleyişi içinde teşhis koymaktı. Ona tarzlardan birinde yer aramaktan ve bulmaktan titizlikle kaçındık" (Kılıçbay, 1985: 427)

Doğuculuk

Merkezî yaklaşımlar içerisinde değerlendirilebilecek bir başka analiz biçimini de Doğuculuk diye adlandırılan çizgi oluşturur. Bu yorumu benimseyenler arasında Kemal Tahir, İsmail Cem, Baykan Sezer gibi isimler bulunmaktadır.

Doğucu yaklaşım, genellikle Kemal Tahir'le başlatılır. Edebi eserler vermekle birlikte Türk düşünce dünyasına da önemli katkılar sunan Kemal Tahir, Osmanlı hakkındaki yaklaşımını Devlet Ana ve Yorgun Savaşçı adlı romanlarında ortaya koyar. Tahir'in, romanının ismini "devlet" ile "ana" kelimelerinden oluşan bir tamlamayla belirlemesi, ATÜT tezindeki despotizmi reddetmesinin yanı sıra "baba"ya referans veren patrimonyalizmi de dışladığını ima eder (Tahir, 2005: 285, 374). Tahir'e göre Osmanlı sistemi ile Batı feodalizmi birbirinin zıddıdır. "Bizi ters çevirdikleri zaman Batı, Batıyı ters çevirdikleri zaman biz çıkarız." (Bozdağ, 1980: 139) Tahir, eserlerinde ATÜT'e yer verse de ve yakın çevresine ATÜT'ü incelemelerini önerse de Marksist yaklaşımın Osmanlı'yı açıklamakta yetersiz kalacağını düşünmüştür.

Doğucu tez, en güçlü ifadesini Baykan Sezer'de bulmuştur. Sezer'in en önemli katkılarından biri, Osmanlı'daki sistemin kökenini Asur ve Perslere kadar geriye götürmesidir. Osmanlı'nın temsil ettiği devlet modeli, antik Perslerle başlayıp Araplarla devam ederek Os-

manlı'ya varmış ve temel misyon olarak Batı'ya karşı Doğu'nun savunusunu üstlenmiştir. Sezer'e göre Osmanlı Devleti, "İran'ın basit bir yeniden kuruluş ve canlandırılması değildir. Osmanlı imparatorluğu, Asurlulardan Araplara kadar uzanan eski bir Doğu geleneğinin sürdürücüsüdür." (Sezer, 1988: 138) Ona göre Osmanlı, ancak Doğu-Batı çatışması üzerinden anlaşılabilir. Sezer, "Yakındoğu asker devletleri" (Sezer, 1988: 135) olarak adlandırdığı bu devletlerin güvenlik ve asayişini sağlayarak üretime katkıda bulunduğunu ve bu katkısı karşılığında artı değerden vergi adı altında kendi payını aldığı belirtir (Sezer, 1988: 76). Bu coğrafyadaki devletlerin askerlik görevi gördüğünü, buna karşın Çin'deki devletlerin ise sadece asayişle ilgilenerek polislik fonksiyonu sergilediğini belirtir.

Sonuç

Marx'ın *Grundrisse* adlı eserinin yayınlanıp pek çok dile çevrilmesi üzerine Avrupada başlayan üretim tarzı tartışmaları, 1960'lerden itibaren Türkiye'de de sürdürülmüş ve bu çalışmalar, özellikle 1990'lardan sonra önemli ölçüde gündemden düşmüştür. Konunun gündemden düşmesinde Doğu Bloku'nun çözülüp Marksizmin popülaritesini kaybetmesinin yanı sıra Osmanlı'ya ilişkin empirik verilerin, feodalizm ve ATÜT tezlerini desteklememesi de rol oynamıştır. Zaten bu gerçeklerle olsa gerek Huricihan İslamoğlu ATÜT tezinden, yakın zamanlarda da Halil Berktaş feodalizm iddiasından vazgeçtiğini açıklamıştır. Ancak her şeye rağmen konuyla ilgili araştırmaların devam etmesinin nedeni, Osmanlı'nın feodalizm veya ATÜT olmadığı büyük ölçüde anlaşılmasına rağmen nasıl tanımlanabileceğine veya hangi kavram ve teorilerle anlaşılıp açıklanabileceğine yönelik genel kabul gören bir önerinin ortaya çıkmamasıdır. Osmanlı hakkındaki feodalizm, ATÜT, patrimonyalizm gibi kavramlaştırmalar, Batılı yazarlar tarafından yapılmıştır ve bir şekilde Batı merkezilikle maluldür. Dolayısıyla Osmanlı, anlaşılmak ve açıklanmak için hâlâ kendi kavram ve teorilerini beklemektedir.

Gerçi sui generisçi ekolün ürettiği kaydadeğer bir bilgi birikimi ve çift-hane, vergisel üretim tarzı, Osmanlı üretim tarzı, iaşecilik-gelenekçilik-fiskalizm gibi kavramlar bulunmaktadır, ancak bunların evrensel düzeyde ifade edilmemesi veya genel bir insanlık perspektifi içinde sunulmaması, sorunun bütünüyle aşılmasını önlemektedir. Bir başka ifadeyle sui generisçi ekolün, kavramlaştırmalarında sadece Osmanlı özeliyle yetinmesi veya genel perspektifinde kendini sadece Osmanlı örneğiyle sınırlaması; söz konusu birikimin, partikularizmin dehlizlerinde kaybolmasına neden olmakta ve Batı merkezci kavram ve teoriler karşısında güçlü bir duruş sergilemesini önlemektedir.

Kaynakça

- Amin, S. (2007). *Avrupamerkezcilik* (Çev. Mehmet Sert). İstanbul: Chiviyazıları.
- Appleby, J. (2012). *Amansız Devrim* (Çev. A.C. Akkoyunlu). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Aren, S. (1990). *Ekonomi El Kitabı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Aristoteles. (1975). *Politika* (Çev. M. Tuncay). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Avcılar, S. B. (2002). Asya Tipi Üretim Tarzına Veda. *Bilig*, S. 22: 1-28.
- Avcıoğlu, D. (1976). *Türkiye'nin Düzeni (1. cilt)*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Barkan, Ö. L. (1986). Türk Hukuk Tarihine Giriş (VIII). *BTDD*, S. 22: 25-30.
- Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Berkes, N. (1975). *Türkiye İktisat Tarihi (2. Cilt)*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Berktaş, H. (1989). *Kabileden Feodalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Berktaş, H. (2020, 18 Temmuz). "Balinalar, yunuslar, fiyefe dayalı devletler". Erişim tarihi: 12 Mart 2021, <https://serbestiyet.com/yazarlar/13-balinalar-yunuslar-fiyefe-dayali-devletler-37522/>
- Boran, B. (1962). Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet II. *Yön*, S. 51: 512-515.
- Bozdağ, İ. (1980). *Kemal Tahir'in Sohbetleri*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Divitçioğlu, S. (2010). *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: T. İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erdost, M. İ. (1989). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülkiyet İlişkileri*. Ankara: Orun Matbaası.
- Heaton, H. (1985). *Avrupa İktisat Tarihi (1. cilt)*. Ankara: Teori Yayınları.
- Heper, M. (2006). *Türkiye'de Devlet Geleneği*. Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Hilav, S. (18 Şubat 1966). Asya-Tipi Üretim Nedir?. *Yön*. S. 151: 14.
- İnalcık, H. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1. cilt)* (Çev. H. Berktaş). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2016). *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet*. İstanbul: T. İş Bankası Yayınları.
- İslamoğlu, H. (2010). *Devlet ve Köylü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kılıçbay, M. A. (1985). *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*. Ankara: Teori Yayınları.
- Kıray, M. B. (2006). *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Köprülü, M. F. (1981). *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Küçükkalay, A.M. (2014). *Dünya İktisat Tarihi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (2012). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. (1976). *Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler (Formen)* (Çev. Z. Dicleli). İstanbul: May Yayınları.
- Marx, K. (2016). *Seçme Yazışmalar (1. Cilt)*, Ankara: Eriş Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2007). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Said, E. W. (2013). *Şarkiyatçılık* (Çev. B. Ülner). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Sencer, M. (1999). *Osmanlı Toplum Yapısı*. İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Sezer, B. (1988). *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*. İstanbul: Sümer Kitabevi Yayınları.
- Sunar, L. (2012). *Marx ve Weber'de Doğu Toplumlari*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sweezy, P. M. (1963). *A Critique, The Transition from Feudalism to Capitalism*. New York: Science and Society.
- Tabakoğlu, A. (2016). *İslam İktisadına Giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2017). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tahir, K. (2005). *Devlet Ana*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Tökin, İ. H. (1990). *Türkiye Köy İktisadiyatı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turner, B. S. (1984). *Marx ve Oryantalizmin Sonu* (Çev. H. Ç. Keskinok). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Weber, M. (2018). *Ekonomi ve Toplum (1. Cilt)* (Çev. L. Boyacı). İstanbul: Yarın Yayıncılık.

Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IV/1 (2019), s. 15-28

VII-XIII. YÜZYILLARDA İSLAM DÜNYASINDA BİLGİNİN AKTARIMINDA VE TİCARİ FAALİYETLERİN GELİŞİMİNDE HACCIN ROLÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Faruk BAL*

Öz

İslam'ın başlangıç yıllarından bu yana yerine getirilen hac ibadeti, her yıl dünyanın hemen her yerinden farklı ırk, renk ve dilde Müslüman'ı Mekke'de buluşturmaktadır. Hac ibadeti için yapılan bu buluşmada aynı zamanda farklı kültürler, düşünceler, ticari ve iktisadi teknikler ve davranış kalıpları tanınmakta, mallarla birlikte bir yerden başka bir yere aktarılmaktadır. VII. yüzyıldan itibaren sürekli genişleyen ve XIII. yüzyıla gelindiğinde Asya, Afrika ve Avrupa kıtaları üzerinde geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran İslam, hemen her yerde benzer siyasi, sosyal, ticari ve iktisadi kurumlar oluşturmuştur. Bu yüzyıllarda oluşup gelişen kurumlar, İslam coğrafyasında Müslüman ve gayrimüslim tüm fertler tarafından benimsenmiş ve asırlarca uygulanmıştır. Bu kurumların oluşması ve gelişmesinde farklı araçların ve olayların etkisi bulunmaktadır. Bunlardan biri de hacdir. Bu makalede haccin İslam toplumlarının ortak kurumlar etrafında bir araya gelmesindeki rolü ele alınmaktadır. Makalede hac, bilginin aktarımında ve yayılmasındaki; farklı toplumların kültürlerinin, coğrafyalarının ve tarihlerinin tanınmasındaki; yeni iktisadi ve ticari tekniklerin, kurumların ve davranış kalıplarının tanınmasındaki; malların uluslararası dolaşıma katılmasındaki yeri ile ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Hac, bilgi aktarımı, kültürel etkileşim, ticaret, ekonomik faaliyetler*

---

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü. e-mail: faruk.bal@medeniyet.edu.tr

AN ASSESSMENT ON THE ROLE OF HAJJ IN THE TRANSFER OF KNOWLEDGE AND THE DEVELOPMENT OF COMMERCIAL ACTIVITIES IN THE ISLAMIC WORLD DURING THE VII-XIII CENTURIES

Abstract

The Hajj, which has been performed since the beginning of Islam, brings together Muslims of different races, colors and languages in Mecca every year from almost all over the world. During this meeting made for the sake of the Hajj (Islamic pilgrimage), different cultures, thoughts, commercial and economic techniques and behavioral patterns are recognized and transferred from one place to another together with the goods. Expanding continuously since the 7th century and dominated wide geography over Asian, African and European continents by the time it was 13rd century, Islam established similar political, social, commercial and economic institutions almost everywhere. The institutions that emerged and developed in these centuries have been adopted by all Muslim and non-Muslim individuals in Islamic geography and have been implemented for centuries. Meanwhile, different tools and events have had an impact on the formation and development of these institutions. One of them is the Hajj. This article discusses the role of the Hajj in the gathering of Islamic societies around common institutions. In the article, the Hajj is addressed with its place in the transmission and dissemination of knowledge; in the recognition of the cultures, geographies and histories of different societies; in recognizing new economic and commercial techniques, institutions and behavior patterns and the joining of the goods to the international circulation.

Keywords: *The Hajj, transmission of knowledge, cultural interaction, trade, economic activity*

Giriş

VII. yüzyıldan itibaren sürekli genişleyen ve XIII. yüzyıla gelindiğinde bilinen eski dünyanın önemli bir bölümünü hâkimiyeti altına alan İslam, hemen her coğrafyada benzer kültürel, sosyal, siyasi, ticari ve iktisadi kurumlar oluşturmuştur. İslami bilginin yayılmasında, kurumların oluşma ve gelişmesinde farklı araçların, fiillerin ve olayların etkisi bulunmaktadır. Bunlardan biri de Müslümanların her sene gerçekleştirdiği hac ibadetidir. Hac, İslam'ın en temel esaslarından biri olup gücü yeten her Müslümanın ömründe bir defa gerçekleştirmesi farz olan bir ibadettir. Taşındığı dini anlamının yanı sıra her yıl birçok yerden dikkat çekici bir nüfusun coğrafi hareketliliğine yol açan hac, farklı ırk ve dilden insanları bir araya getiren dünyanın en büyük buluşmalarından biridir. Her yıl, dünyanın hemen her bölgesinden milyonlarca Müslüman hac aylarında Mekke'de bir araya gelmektedir. İslam coğrafyasında dikkate değer büyüklükte bir insan hareketliliğine yol açan hac, aynı zamanda geçmişten günümüze süreklilik taşıyan yönüyle de dikkat çekmektedir. Her yıl farklı coğrafyalardan gelen hacı adaylarının aynı günlerde Mekke'de buluşmaları, ibadet yapmanın dışında Müslümanlar arasında sosyal, kültürel ve ticari bağların kurulmasına da katkı sağlamaktadır. Ürünlerin farklı coğrafyalar arasında değişimiyle uzak mesafeler arası ticaretin devamında, bilginin ve kültürün yayılmasında, ticari uygulamalar ve usullerin gelişmesinde haccın rolü bulunmaktadır. İslam'ın hacda ticarete izin vermiş olması (Bakara, 2/198), bu aylarda önemli ekonomik faaliyetlerin gerçekleştirilmesinde etkili olmaktadır. Hatta hac ile ilgili yapılan iktisadi ve kültürel hazırlıklar, hac aylarının çok öncesinde başlamakta ve hacca kadar devam etmektedir. Böylece hac, neredeyse senenin tamamını kaplayacak bir sosyal, kültürel ve ekonomik aktiviteye neden olmaktadır. Böylesine önemli bir olayın, özellikle ilk yüzyıllarda, Müslüman toplumun teşekkülünde ve İslami kurumların oluşumunda, gelişiminde ve yayılmasında katkısının olması beklenir. Bu çalışmada haccın ibadet yönü dışında İslam dünyası üzerindeki etkileri ele alınacak olup VII-XIII. yüzyıllarda İslam coğrafyasında ticaretin gelişmesinde, bilginin aktarımında, İslami kurumların oluşumunda ve gelişmesinde haccın rolü üzerinde durulacaktır.

Bilginin ve Kültürün Aktarımında Haccın Rolü

Hac ibadeti, İslam öncesi dönemlere dayanmaktadır. Başlangıcı Kâbe'nin banisi Hz. İbrahim (a.s) zamanına kadar götürülebilir. Kaynaklarda belirtildiği şekli ile Yüce Allah, Hz. İbrahim'e (a.s) Kâbe'yi yapmasını emretmiş, Hz. İbrahim de oğlu Hz. İsmail ile birlikte Kâbe'yi inşa etmiştir. Kur'an'da bu hususta "*İbrâhim İsmâil'le birlikte o evin (Kâbe'nin) temellerini yükseltiyordu...*" (Bakara, 2/127) denilerek Kâbe'yi inşa edenin oğlu İsmail (a.s) ile birlikte İbrahim (a.s) olduğu bildirilmektedir. "*İnsanlara hac ibadetini duyur.*" (Bakara, 22/27) buyrulularak da hac ibadetinin o dönemden itibaren başladığı açıklanmaktadır. Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşa ederek hacı ilan etmesinden itibaren insanlar hac ibadetini gerçekleştirmek için Mekke'de bir araya gelmeye başladılar. Hac, ibadetle sınırlı kalmadı. Hac amacıyla Arap Yarımadası'nın dört bir yanından Mekke'ye gelen insanlar sadece ibadetle meşgul olmuyorlardı, hac aylarında aynı zamanda farklı bölgelerin mallarının satıldığı panayırılar kuruluyordu. Bu panayırılar, mal alım satımının yanı sıra farklı kültürel ve sosyal faaliyetlerin geliştirildiği, yerel mahkemelerin kurulduğu, bölgesel anlaşmaların yapıldığı mekânlardı. Bunlardan biri olan Ukâz Panayırı, Hac aylarında Mekke'nin dışında Tâif ile Nahle arasında kurulmaktaydı ve diğer Arap pazarlarına göre çok daha farklı özellikler taşımaktaydı. Bu panayırın özelliklerinden biri, yerel hükümdarlar arasındaki siyasi anlaş-

maların burada yapılmasıdır. Ukâz'da bir araya gelen bölge hükümdarları burada kendilerine yeni müttefikler bulmakta ve anlaşmalar yapmaktaydı. Yemen hükümdarları, Arap kabile reisleriyle dostluklarını Ukâz Panayırında geliştirirlerdi. Ukâz'ın diğer bir özelliği de kültürel faaliyetlere tanıklık etmesiydi (Merzuki, 2001, s. 165). Burada farklı kabilelere mensup hatip ve şairlerin kabilelerini ve kabilelerinin önde gelen özelliklerini zikrettikleri şiir meclisleri kuruldu. Fertlere veya kabilelere karşı geliştirilecek bazı sosyal tavırlar burada belirlenirdi. Bir kabileye veya herhangi bir kimseye ihanet eden şahıslar, Ukâz Panayırında duyurulur ve bunlarla ilişkinin kesilmesi istenirdi (Merzuki, 2001, s. 170). Böylece İslam öncesi dönemde hac, Arap Yarımadası'nda iktisadi birliğin oluşmasına, kabilelerin ticari-iktisadi kurumlarının biçimlenmesine, sosyal ve kültürel faaliyetlerin yayılmasına ve bilgi transferine katkı sağladı. Aynı zamanda hac, Mekke'nin uzak mesafeler arası ticarete katılmasına, Doğu ile Batı arasındaki mal takasında bağlantının sağlanmasına ve farklı coğrafyalar arasında mal aktarımı ve çeşitliliğine hizmet etti. Mekke'de meydana gelen bu yıllık buluşma, bu dönemde kabileler arası çatışmalara ara verilmesi, mal takasının yapıldığı panayırın kurulması, buna ilave kültürel paylaşımların yapılması ve sağladığı diğer fırsatlarla bölgenin yerli halkları için önemli bir ekonomik ve kültürel faaliyete haline dönüştü. Haccın sosyal, kültürel, iktisadi ve hatta siyasi alana etkisi İslam döneminde çok daha bariz olarak ortaya çıktı. Özellikle İslam coğrafyasının genişleyerek Arap Yarımadası'nın sınırlarının dışına taşması ve Arap olmayan toplumların İslam'a girmesi ile birlikte hac çok daha uzak mesafelerden insanları, insanlarla birlikte malları, farklı kültürleri ve kurumları bir araya getirmeye başladı. İlk dönemlerden itibaren, İslam Coğrafyasının genişlemesine muvâzi olarak, hacca katılanların sayısı sürekli arttı. Hac; Endülüs'ten Çine, Kafkaslardan Afrika'ya her bölgeden farklı ırk ve dillerden insanın bir araya geldiği bir hüviyet kazandı. XIII. yüzyıla ait bir gözleme göre her yıl 40 bin Mısırlı hacca gitmekteydi. Iraklı ve Suriyeli hacıların sayısı da yaklaşık aynıydı. XVI. yüzyılda Portekizli bir kişinin anlattığına göre bir bölümü kurbanlık, diğerleri ticari olmak üzere toplam 300 bin hayvanla birlikte 200 bin kişi Mekke'de toplanmıştı (Faroqhi, 1995). Böylesine yoğun bir insan hareketi, büyük miktarda mal değişimini de tetikliyordu. Hacca gelen insanların sayısı ile birlikte Mekke ve çevresine mal getiren ülkelerin sayısı da artmaktaydı. Farklı bölgelerden ticari mallar hac kervanlarıyla Hicaza gidiyor, orada el değiştiriyor, hac sonrasında el değiştiren bu mallar başka ülkelere doğru olan yolculuğuna başlıyordu (Pearson, 1994).

Resulullah (s.a.v), nübüvvetin ilk dönemlerinden itibaren hac nedeni ile birçok insanın bir araya gelmesinden faydalanmıştır. O, hac mevsimini farklı kabilelerle buluşarak dini ve dinin ilkelerini onlara tebliğ etmenin bir vasıtası olarak görmüştür. Kaynaklarda Hz. Peygamber'in Mekke dışındaki kabilelere İslam davetini ilk olarak hac günlerinde ilettiği görülmektedir. Nitekim Resulullah (s.a.v), Mekke'de Müslümanlara karşı uygulanan boykot sonrasında önce Taif'e giderek kendisine himaye aramıştır. Bu arayışında başarısız olan Resulullah (s.a.v)ertesı yıl hacca gelen kabileler ile görüşmeye başlamış, bir taraftan onları dine davet ederken diğer taraftan da onlardan kendisini himayeleri altına almalarını talep etmiştir. Hz. Peygamber'in yaptığı bu davet görüşmelerinden biri de Medine'den gelen Hazrec Kabilesi'ne mensup 6 kişilik bir heyetle arasında gerçekleşmiştir. Bu görüşme sonrası Medineli grup İslam'ı kabul etmiştir. Hz. Peygamber ile görüşmek isteyen kabileler de hac aylarında Mekke'ye gelerek bunu gerçekleştiriyorlardı. Hacda Hz. Peygamber ile görüşen Medineliler, ertesı yıl 10 Hazrecli ve 2 de Evsli olmak üzere 12 kişi olarak Akabe mevkiine gelerek tekrar onunla görüşmüşlerdi. Bir sonraki hac görüşmesinde ise 2 müslüman kadınıla birlikte toplam 73 kişi İslam'ı öğrenmek ve Hz. Peygamber'e bağlılıklarını bildirmek üzere Akabe'ye gelmişlerdi (Hamidullah, 1991, C. 1, s. 149-157). Hac mevsiminde yapılan

bu görüşmeler, hem İslam'ın ve onun ilkelerinin insanlara iletilmesine hizmet etmiş hem de Müslümanlara Mekke dışında bir sığınacağın kapısını açmıştır. Hicreti müteakip (m. 622) Medine'de bir İslam Devleti kurulduktan sonra hacın önemi daha da arttı. Dinin hayatın farklı alanlarına taalluk eden hükümleri hac esnasında tüm kabilelere ilan ediliyordu. Böylece hac, ibadetlerin yanı sıra siyasi, sosyal ve iktisadi konuları ilgilendiren bilginin Müslüman toplum arasında yayılması için araç olarak kullanılıyordu. Hicretin 10. yılında gerçekleşen (m. 632), Hz. Peygamberin bizzat katıldığı ve Veda Haccı olarak anılan hacca 100 binin üzerinde kişinin iştirak ettiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu hacda dinin sosyal ve iktisadi hayatı da doğrudan ilgilendiren son hükümlerinin bizzat Hz. Peygamber tarafından insanlara bildirilmesi; bilginin aktarımında, toplumsal kurumların öğretilmesi ve yayılmasında hacın rolüne işaret etmektedir. Veda Haccı'nda Resulullah (s.a.v) Müslümanların siyasi, sosyal ve ekonomik hayatlarına ilişkin birçok konuyu bildirmiştir.¹ Veda Haccı'nda bildirilen bazı konuları ana başlıklar halinde aşağıdaki gibi sıralayabiliriz: (1) İnsanın can, mal, haysiyet ve şerefine mukaddesliği (2) Emanete riayet edilmesi (3) Kan davalarının kaldırılması (4) Faizin yasaklanması (5) Karı ve kocanın birbirlerine karşı vazifesi ve kadınların haklarına dikkat gösterilmesi (6) Haksız yere başkalarının mallarının yenilmemesi (7) İnsanların birbirlerine karşı üstünlüklerinin ölçüsünün sadece takva olduğu (8) Vasiyetin, mirasın 1/3'ünü geçemeyeceği. Bütün bu başlıklar incelendiğinde görülecektir ki İslam'ın toplumsal hayatı şekillendiren temel ilkelerini belirleyen konular bizzat Resulullah (s.a.v) tarafından hacda insanlara duyurulmuş ve orada bulunanlar tarafından gittikleri yerlerdeki diğer insanlara öğretilmesi istenmiştir. Bu durum hacın bilginin aktarılmasındaki ve kültürün yayılmasındaki önemini bir ifadesidir.

Sonraki yüzyıllarda da hac bilginin yayılmasındaki rolünü devam ettirmiştir. Hac kervanlarına ibadet amacı dışında ticaret ve ilim edinme amacıyla da büyük miktarda katılım oluyordu. İslam coğrafyasının muhtelif bölgelerinden ilim adamları, hacı fırsat bilerek sefere çıkmakta, Mekke ve Medine'de bir araya geldikleri diğer âlimlerden ders almakta ve birçok konuyu burada farklı bölgelerin ilim adamlarıyla tartışmaktaydı. Üstelik İslam'ın ilk yıllarında ilmiye sınıfının ekseriyeti tacirlerden oluşuyordu. Bunların pek çoğunun birçok kez hacca gitmiş olmaları bu nedenle şaşırtıcı değildir. Pek çokları Mekke'de bir yıl boyunca veya daha fazla kalmaktaydılar (Goitein, 1968, s. 8). Bu dönemde hac, birçok âlimin mesleki hayatının başlangıcını oluşturuyordu. XI. ve XII. yüzyıllarda Nişâbur'da müderris ve kadılar görevlerine başlamadan önce genellikle hacca gitmekteydiler. Bu kişiler için hac; İslami ilimlerin merkezini ziyaret etmek, İslami ilimlerle ilgili eğitim ve çalışmalarını yerinde sürdürmek anlamına geliyordu. Böylece memleketlerine döndüklerinde de bir saygınlık elde ediyorlardı (Özaydın, 1996). İslam dünyasında bilginin yayılmasında hacın rolünü anlatan en güzel örneklerden biri Endülüse İmam Malik'in Muvatta'sı ile birlikte Maliki mezhebinin girmesi ve burada yayılmasıdır. Âlimler, Maliki mezhebinin Endülüste yayılmasının nedenleri arasında buradan hac ve ilim maksadıyla Hicaz'a yapılan seferlerin önemli bir yeri olduğuna işaret etmektedirler. Bu âlimlerden biri olan İbn Haldun, Mukaddime'de Endülüslülerin Maliki mezhebine mensup olmalarının sebebinin onların Hicaz'a yaptıkları yolculuklara bağlamaktadır. İbn Haldun'a göre Medine o dönemin en önemli ilim merkezleri arasında yer alıyordu. Medine ile birlikte Irak da dönemin önemli ilim merkezlerindendi. Ancak Endülüslüler Irak yerine Hicaz'a sefer düzenlemeyi yeterli bul-

¹ Veda Hutbesi olarak da bilinen metnin farklı kaynaklardan çıkarılarak oluşturulan mukayeseli metni için bk. Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, (Salih Tuğ, Çev.), İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991.

maktaydılar. Burada Medine'nin önde gelen âlimi olan İmam Malik'ten ve sonrasında onun talebelerinden ilim öğrenmekteydiler. Böylece aralarında Maliki mezhebi yayıldı (İbn Hal-dun, 2004, C. 2, s. 190-191). Endülüslülerin Hicaz seferinin nedenini daha ayrıntılı olarak 17. Yüzyılın en önemli tarih ve hadis âlimleri arasında yer alan ve kendisi de ilim ve hac için seferler yapan; beş kez Mekke'yi, yedi kez de Medine'yi ziyaret eden Makkari(ö. 1632) açıklamaktadır. Makkari, Nefhu't-Tib adlı eserinde Endülüs'ten Medine'ye giderek İmam Malik'ten ders alan ve Muvatta'nın Endülüslüler arasında yaygınlaşmasını sağlayan Ziyad ibn Abdurrahman Şebtun'un hayatını anlatan bahsinde aynı dönemde ilim tahsili amacı ile hacca giden âlimlerin isimlerine yer vermektedir. Hişam ibn Abdurrahman'ın emirliğine rastlayan bu zamanda Şebtun gibi, Fergusibnu'l-Abbas, İsa ibn Dinar, Said ibn Ebi Hind ve benzeri âlimlerde hacca gitmişler ve geri dönüşlerinde İmam Malik'in faziletleri ve ilminin genişliğini anlatmışlardır. Böylece Maliki mezhebi Endülüs'te yayılmıştır (Makkari, 1968, C. 2, s. 45-46).

İlim adamlarının, hac yolculuklarında bir araya geldikleri yerler sadece Mekke ve Medine değildi. Hac yolculuğuna çıkan bir ilim adamı; yolculuk esnasında farklı bölgelerin ilim ehliyle karşılaşmakta, onlarla ilmi meseleler hakkında tartışmakta, yeni kitaplar keşfedebilmekteydi. Böylece hac yolculukları; bilginin, yeni uygulama ve fikirlerin yayılmasında önemli bir araç oluyordu (Lewis, 1971). Nitekim Hac için Endülüs'ten Hicri 725 yılının Recep ayında yola çıkan, bu haccı dahil altı defa hac yapan ve İslam dünyasının birçok yerini gezen İbn Batuta'nın, her uğradığı şehirde oranın önde gelen ilim adamları, kadınları ve salihleri ile bir araya geldiğini eserinden anlıyoruz. İbn Batuta kitabında gittiği ülkelerin idarecilerinin kim olduğundan, yolculuğunda bir araya geldiği âlim ve salihlerden bahsetmektedir (İbn Batuta, 2006). Yine aslen Belensiyeli (Valencia) olan Ebu Muhammed Abderi de 25 Zilkade 668 (m. Aralık 1289) yılında hac yolculuğuna çıkmıştır. Seyahatnamesinde gidiş ve dönüş yolunda gördüğü şehirlerle ilgili coğrafi, kültürel ve sosyal konuları da aktaran Abderi, yolculuğu sırasında geçtiği şehirlerin önemli âlimlerinden dersler almıştır. Abderi'nin hac yolculuğu esnasında ders aldığı âlimler arasında Tunus'ta Abdullah ibn Harun et-Taî, aynı zamanda kendisinden hırka giydiği Ebu Muhammed Abdullah İbn Yusuf el-Endülüsî; Kayravan'da Ebu Zeyd Abdurrahman ibnu'l-Esedî; Mısır'da Şerefud-Din ed-Dimyati, İbnDakiku'l-İyd ve Zeynu'd-din ibnu'l-Minber gibi şahsiyetler bulunmaktadır (Abderi, 2007, s. 8).

Asıl hedefleri İslami ilimleri öğrenmek, coğrafi ve tarihi bilgiler vermek olan âlimlerin yanı sıra hac görevini yerine getirmek ve İslam coğrafyasını gezip tanımak isteyen seyyahlar da bulunmaktaydı. Hac seyahatnameleri, kimi zaman uzun yıllar süren yolculuklar süresince, başta Mekke, Medine ve Hicaz olmak üzere gezilip görülen yerlerle ilgili verdiği coğrafi ve tarihi bilgilere ek olarak sosyal, iktisadi ve kültürel hayata ilişkin gözlemleri de içermektedir. Bu eserler; İslam âleminin farklı bölgelerinden gelen hacıların gelenek ve görenekleri, bilgi birikimleri, çeşitli dönemlerde haccın yerine getirilişi esnasında görülen uygulamalar, Kâbe, Mescid-i Nebevi ve diğer ziyaret yerlerinde tarihi süreç içerisinde meydana gelen değişiklikler hakkında bilgi vermeleri bakımından büyük önem taşımaktadırlar (Özel, 1996). Bu seyyahlardan biri olan İran asıllı Nasır-ı Hüsrev (ö. 1073), toplamda dört defa hac yapmış olup, yolculuğunda edindiği izlenimlerini *Sefername* adlı eserinde bir araya getirmiştir. Nasır-ı Hüsrev, seyahati esnasında Anadolu, Suriye, Lübnan, Mısır, Sudan ve Kuzey Afrika'yı dolaşmıştır. Müellif, seyahatnamesinde haccın eda edilişi, Mekke, Kabe, Mescid-i Haram, hac ibadetinin yerine getirildiği diğer yerler ve sosyal hayata ilişkin izlenimlerine yer vermektedir. Endülüslü seyyah İbn Cübeyr'in (ö. 1217) *er-Rihle*'si de bir hac seyahat-

namesidir. Grenadadan seyahatine başlayan İbn Cübeyr, Mekke'de bir yıla yakın bir süre ikâmet etmiştir. İbn Cübeyr *er-Rihle*'sinde Mekke, Medine, Harem, Kabe, haccın eda edilişi, çevredeki ziyaret yerleri, sosyal ve ekonomik hayat ve hacılarla ilgili gözlemlerini ayrıntılı bir tarzda anlatmaktadır. Ebu Muhammed el-Abderi, 1289 tarihinde Fa'stan başladığı hac yolculuğu sırasında gördüğü yerlere dair coğrafi bilgileri, sosyal hayata ve özellikle ilim ve kültür hayatına ilişkin gözlemlerini, yolculuğu esnasında tanıştığı alimler hakkındaki izlenimlerini *er-Rihletü'l-Magribiyye* adlı seyahatnamesinde bir araya getirmiştir. İbn Rüşeyd (ö. 1321), doğum yeri Sebte'den yola çıkarak 1284-1287 yılları arasında gerçekleştirdiği hac seyahatini *Mil'ül-aybe bimâ cümü'a bi-tûli'l-gaybe fi'l-vicheti'l-vecihe ile'l-Haremeyn Mekke ve Taybe* adlı eserinde anlatmaktadır. İbn Rüşeyd, Medine hakkındaki izlenimlerini aktardıktan sonra burada tanıştığı âlimlerle ilgili ayrıntılı bilgi vermekte, Mekke'ye varışından itibaren haccın ibadetinin eda edilişi, buna dair fihhi hükümler ve hac görevinin gerçekleştirildiği yerler hakkında siyer ve Mekke tarihi kitaplarından aldığı malumatı aktarmaktadır. Kısım b. Yusuf et-Tücbi (ö. 1329) de hac yolculuğu esnasında gördüklerini *Müstefâdü'r-rihle ve'l-igtirâb* adlı eserinde anlatmaktadır. Tücbi, seyahatnamesinde gezip gördüğü yerlerde tanıştığı ve faydalandığı alimlere yer vermektedir. Tücbi'nin hac görevini yerine getirirken şahit olduğu bid'atları, hacıların örf ve adetlerini zikredip eleştirmesi seyahatnamesinin dikkat çekici özelliklerindedir. En meşhur seyahatname yazarlarından biri olan İbn Battuta da hac niyetiyle Haziran 1325 tarihinde Tancadan yola çıkmış ve yaklaşık otuz yıl süren seyahatiyle ilgili izlenimlerini, kısaca Rihletü İbn Battuta diye tanınan eserinde bir araya getirmiştir. Bu seyahati sırasında Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Haremeyn, Yemen, Güney Afrika sahilleri, Irak, İran, Anadolu, Kafkasya ve Uzakdoğu'yu dolaşan İbn Battuta toplamda altı defa haccetmiştir (Özel, 1996).

Ticaretin Gelişmesinde Haccın Rolü

Hac, bilginin ve kültürün aktarımı ve yayılmasında oynadığı role benzer bir şekilde, öncelikle Arap Yarımadası olmak üzere İslam coğrafyasında ticaret yolları üzerinde de önemli etkilerde bulundu. İslam öncesi dönemde Mısır, Suriye, Yemen ve Irak'tan Mekke'ye gitmekte kullanılan hac ve ticaret ana yolları İslam döneminde de kullanılmaya devam etmekle kalmadı; Irak, İran ve Umman'dan başlayarak Mekke'ye ulaşan yeni hac yolları da oluştu. Üstelik öncesinde Yarımada'nın sınırlarını dolaşarak geçen bazı yollar da hac nedeniyle Mekke ile bağlantılı hale geldi (King, 1972). Başta halifeler olmak üzere ileri gelenler hac yollarına yatırımlar yapmaktaydı. Bunlar arasında yer alan Abbâsi halifeleri Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (m. 750-754), Muhammed el-Mehdî (m. 775-785) ve Hârûnürreşid (m. 786-809) yolcular ile hacıların faydalanmaları için yol yapımına, yollarda güvenliğin sağlanmasına ve konaklama yerleri oluşturulmasına önem vermişlerdir. Bu halifeler Kûfe ve Mekke arasında konaklama yerleri yaptırmışlar, konaklama yerlerine su temin ettirmişler, yol boyunca kuyular açtırmışlar, sarnıçlar yaptırmışlar, işaret taşları dikirmişler, gözetleme ve haberleşme kuleleri inşa ettirmişlerdir (Al-Rashid, 1977 (1978)). Hicri 160 yılında maiyeti ile birlikte hac görevini de yerine getiren Abbâsi Halifesi Mehdi-Billâh hac yollarının güvenliği, hac güzergâhı üzerinde bulunan su kuyularının bakımı, hacıların konaklama ve benzeri ihtiyaçlarının karşılanması amacına yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Bu maksatla yol üzerindeki kervansarayları genişletmiş, yenilerini yaptırmış, su kaynaklarının yanlarına binalar yaptırmış, yolların üzerindeki mil işaretlerini ve sarnıçları tamir ettirmiş ve su kuyuları açtırmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, C. 5, s. 240). Hârûnürreşid'in karısı Zübeyde de Bağdat-Mekke yolunu yaptırmak için 3 milyon dinar harcamıştır. Bu yolu kullanarak birçok defa hacca giden Halife Hârûnürreşid ile karısı Zübeyde yollardaki hizmetleri geliştirmek

istemişlerdir. Zübeyde bu maksatla çok gayret sarf etmiş, yollara sarnıçlar, kuyular, dinlenme ve konaklama yerleri yaptırmıştır. Halife Hârûnürreşid'in karısı Zübeyde'nin hacılar ve ticaret kervanları için yaptığı bu hizmetler sebebiyle bu yol halk arasında *Derbizübeyde* adıyla meşhur olmuş, yol üzerindeki bazı yerleşim yerlerine de *Zübeydiyeadi* verilmiştir (Al-Rashid, 1977 (1978)).

Yol üzerlerine yapılan çeşmeler ve imarethaneler gibi hacçı kolaylaştırmak için yapılan her şey aynı zamanda ticarete de yarar sağlamıştır (Heyd, 2000, s. 30). Üstelik yol üzerindeki vadiler ve yerleşim birimleri de hacıların talepleri nedeniyle gelişmiştir. Feyd gibi Arap Yarımadası'nın ortalarında yer alan yerleşim yerleri ve Cidde gibi liman şehirleri, hac yolu üzerinde olduğu için gelişen merkezler arasında yer almaktadır. Kufe ile Mekke arasında yer alan Feyd, özellikle İslam döneminde büyük gelişme göstermiştir. Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 1229) *Mu'cemu'l-Buldan*'ında verdiği bilgilere göre Feyd, Mekke ve Kufe'nin ortasında yer almaktadır ve mamur bir yerdir. Burada konaklayan hacılar erzaklarından ve yanlarında taşıdıkları eşyalardan fazlalıkları buraya emanet bırakmaktadırlar. Feyd, böyle bir mıntıkada hacılar için bir sığınak ve yardım yeridir. Feyd halkı geçimini hac döneminde yaptıkları ticareten sağlamaktadır (Yakut el-Hamevi, 1977, C. 4, s. 282). İslam döneminde gelişme gösteren bu şehrin çarşısı, yer altı su yolları, sarnıçları, kuyuları ve akarsuları vardı. Burada ziraat yapılmaktaydı (Ali, 1969, C. 7, s. 337). Hz. Osman döneminden itibaren Mekke'nin limanı olan Cidde, Mekke'ye açılan kapı olması ve haccın etkisi ile Hicaz'ın en önemli ticari merkezlerinden biri olmuştur. Hac aylarında İslam dünyasının farklı beldelelerinden gelen Müslümanlar, burada memleketlerinden getirdikleri malların ticaretini yapmaktaydılar (İdrisi, 2002, s. 139).

İslam'ın hacda ticaret yapmayı yasaklamaması (Kur'an, 2/198), aksine ticarete önem vermesi nedeni ile hac ayları aynı zamanda ticaretin en canlı olduğu aylardı. Doğusundan batısına İslam dünyasında mal takası için hac mevsimi gözetiliyordu. Hac yolları üzerinde bulunan şehirler, pazarlar ve limanlar bu mevsimde önemli miktarlarda mal takasına şahit oluyordu. Dönemin coğrafya ve seyahat kitaplarında kervan yolları üzerinde bulunan menzil ve limanlar hakkında önemli bilgilere ulaşıyoruz. Bunlardan biri olan ve hicri 31 Şevval 578'de (m. 25 Şubat 1183) Endülüsten hac yolculuğuna çıkan İbn Cübeyr'in seyahatnamesinde, yolculuğunda uğradığı şehirler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Mısır'ın Kus şehri hakkında verdiği bilgilerden burasının hac mevsiminde farklı bölgelerden gelen hacılar ile Yemenli, Hintli ve Habeşli tacirlerle dolu olduğunu anlıyoruz. İbn Cübeyr, Kus'un birçok çarşıya sahip, geçim imkânları geniş, gelip giden hacılar ile Yemenli, Hintli ve Habeşli tacirler sayesinde kalabalık bir şehir olduğunu söylemektedir. Kus; yolcuların durağı, arkadaşlar için buluşma yeri, Magripli, Mısırlı ve İskenderiyeli hacılar için toplanma yeridir (İbn Cübeyr, 1964, s. 40-41). İbn Cübeyr'in Mısır'ın Kızıldeniz kıyısındaki Ayzab limanı ile ilgili verdiği bilgilerden bu limanın hac döneminde adeta dünyanın en hareketli yerlerinden birine dönüştüğünü öğreniyoruz:

Cumartesi günü yatsı vaktinde Ayzab'a girdik. O, Cidde Denizi sahilinde etrafı surlarla çevrili olmayan bir şehirdir. Evlerinin çoğu ahşap/kamıştan olmakla birlikte şimdilerde sıvalı binalar da bulunmaktadır. Burası Hint ve Yemen gemilerinin yükleme ve boşaltma yapıları ve buna ilave olarak hacıları taşıyan gemilerin gidiş ve gelişleri nedeniyle dünyanın en kalabalık limanıdır. Burası çölde yer almaktadır ve bitki yetişmemesi nedeni ile gıda ihtiyacı dışarıdan sağlanmaktadır. Fakat buranın halkı, özellikle de hac döneminde, hacılar sayesinde her türlü ihtiyacı bolca karşılamaktadır. Çünkü taşınan her gıda yükünden al-

dıkları geçimlerini kolaylaştırıcı muayyen vergiler vardır. Buna ilave olarak daha öncesinde Selahaddin'in kaldırdığı bazı vergiler bulunmaktaydı. Hacda elde ettikleri gelirler arasında gemilerden aldıkları kiralar da bulunmaktadır. Cidd'e hacıları götürüp farzın edasından sonra tekrar getirmeleri sayesinde ellerinde çok miktarda mal birikmektedir. Zengin olanların bir veya iki gemisi bulunmaktadır. Bu da onlara büyük bir servet sağlamaktadır (İbn Cübeyr, 1964, s. 45).

Hac kervanlarında tüccarlarda bulunmaktaydı. Hac döneminde olağanüstü servetler elde etme imkânı doğduğu için tacirler her yıl hac kervanlarına katılıyordu. Birçok kereler hac seferlerine katılarak servet sahibi olan tacirler bulunmaktaydı (Faroqhi, 1995). Hicri 725 yılının Recep ayında hac için Endülüsten yola çıkan ve İslam dünyasının birçok yerini gezdikten sonra seyahatnamesini yazan İbn Batuta da Seyahatname 'sinde Tunus'tan itibaren yolculuğuna Hacı Mesud ibn Muntasır, Hacı Aduli ve Muhammed ibn el-Hacer'in de bulunduğu Tunuslu tüccar grubu ile devam ettiğini söylemektedir (İbn Batuta, 2006, s. 11). Bu tüccarlardan Muhammed ibn el-Hacer, Bicaye şehrinde vefat etmiş ve geride 3000 dinar para bırakmıştır. O, vefatından önce, bu altınları varislerine ulaştırması için İbn Hadide adlı Cezayirli bir tacire vasiyette bulunmuştu. Fakat vefat eden tacirin altınlarına İbn Seyyidi'n-Nas adlı şehrin valisi el koymuştur (İbn Batuta, 2006, s. 12). Hem hac hem de ticaret için yola çıkmış tüccarlardan ikisinin lakaplarının hacı olması onların öncesinde de hac vazifelerini yerine getirdiklerine işaret etmektedir. Mekke, hac döneminde İslam dünyasının en büyük ticari panayırı haline geliyordu. Böylece hac ve ticaret iç içe bir faaliyet haline gelmişti. Hac için yola çıkan bir kimse, "Allah haccımı kabul etsin, günahlarını bağışlasın ve malların için iyi bir pazar bulmanı sağlasın." denilerek yolcu edilirdi (Goitein, 1968, s. 8). Hac, asırlarca İslam dünyasının önemli ticari kurumlarından biri olmaya devam etti. Braudel, hac günlerinin aynı zamanda Müslümanların en büyük panayırı olduğunu söylemektedir. Braudel'e göre Mekke'ye hac ve ticaret için gidilmekteydi. Dünyanın her yerinden gelen hemen her tür mal, Mekke'de bulunmaktaydı. Hatta ticari ödemeler, çok erken tarihlerden itibaren hacca göre belirlenmekteydi (Braudel, 2004, s. 107). Braudel, Cidd'e'nin önemli bir ticaret limanı olmasını Mekke'ye borçlu olduğunu söylemektedir. 200 bin insan ve 300 bin hayvan sayısına kadar ulaşabilen büyük kervanlar burada toplanmaktaydı (Braudel, 1993, C. 1, s. 649). S. D. Goitein de hac ve ticaretin iç içe geçtiğini ifade etmektedir. Özellikle de uzak mesafelerden gelerek hac yapmanın zorluğu karşısında ticaret yapma olanağının bulunması ve uluslararası ticaretin gelişmesi hac ibadetini de kolaylaştırıyordu (Goitein, 1968, s. 8). Zengin bir kimse yanına bir miktar mal veya belirli sayıda köle alıp hacca çıkabiliyordu. Böylece yolda veya hacda hem mallarını veya kölelerini satarak hac masraflarını karşılıyor aynı zamanda da ticaret yapmış oluyordu. Tacirler, ticaret yaptıkları yerlerde yeni ürünlerle, tacirlerle, geleneklerle ve uygulamalarla karşılaşıyorlardı (Lewis, 1971). Böylece yeni ürünler, uygulamalar, ticari kültür ve kurumlar İslam dünyasının muhtelif bölgelerine aktarılıyordu. Hac sadece kervanlar ile yola çıkan hacı ve tacirlere değil, hac yolu üzerinde bulunan hemen herkese bir geçim kaynağı oluyordu. Hac kervanlarının konaklama yerleri bilinmekteydi. Bu nedenle konaklama yerlerinde genellikle kervanın geçeceği günleri bilen bedeviler tarafından pazarlar kurulmaktaydı. Bu pazarlarda hacıların ihtiyaçlarına yönelik yağ, hurma ve koyun gibi muhtelif gıda ürünleri satılmaktaydı (Özaydın, 1996). Hac, ticaret fırsatlarını teşvik ederek doğrudan; hacıların arasında bilgi alışverişi, kültür ve fikirlerin yayılması yoluyla dolaylı olarak refah artışına katkı sağlamaktaydı. Hac aynı zamanda birbirinden uzak bölgeler arasında rekabeti geliştirerek piyasalar arasında denge sağlamaktaydı. Alıcıların ve satıcıların hacda bir araya gelmesi, denge fiyatlarını ortaya çıkarmakta, pazar hacmini genişletmekte, uzak bölgeler arasındaki rekabeti teşvik etmekteydi.

İslam coğrafyasında hâkimiyeti elinde bulunduran devletler için de hac önemliydi. İslam devletlerinin iktidar sahipleri; Mekke ve Medine'ye yaptıkları hizmetler, hac için yaptıkları faaliyetler sayesinde İslam dünyasında saygınlık elde ediyorlardı. Bu aylarda İslam ülkelerinin yöneticileri hacılar için mühim miktarda bağışta bulunuyordu. Hac mevsiminde Kutsal Topraklara bol miktarda gıda ve para aktarılıyordu (Faroqhi, 1995). Örneğin 14. yüzyılda Mali Kralı Mansa Musa, 15.000 kişiyle birlikte çıktığı hac yolculuğunda çuvaldar dolusu altını hacca taşımıştı (King, 1972). Dönem tarihçileri Mansa Musa'nın hac yolculuğu hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedirler. Bunlardan biri olan Makrizi (ö. 1442), Mansa Musa'nın h. 724 (m. 1324) yılında hac niyeti ile yaptığı yolculukta Mısır topraklarına 15 Recep Perşembe günü geldiğini, Kahire'de piramitlerin bulunduğu bölgede üç gün konakladığını, bu süre içerisinde ziyafetler verdiğini haber vermektedir. Mansa Musa'nın Mısır'da bulunduğu sürede Sultan ile görüştüğünü, Sultan Kalavun'un, Mansa Musa'nın hac ile ilgili ihtiyaç duyacağı gerekli teçhizinin yapılmasını emir buyurduğunu anlatmaktadır. Bu bilgilere ilave olarak Mansa Musa'nın istediklerini satın almak için çok miktarda altın harcaması nedeniyle piyasada altın paraların bollaşmış ve bunun sonucunda altının değer kaybına uğradığını, dinarın altı dirheme düştüğünü söylemektedir (Makrizi, 1997, C. 3, s. 73). O dönemin önemli tarihçi, edebiyatçı ve fakihleri arasında yer alan İbn Fazlullah el-Ömeri de (ö. 1349) Mansa Musa'nın hac yolculuğunda Mısır'da konaklaması ile ilgili geniş bilgiler vermektedir. Mansa Musa ve beraberindekilerin ibadete düşkün olduğunu, hacca giderken ve dönüşte Mısır'da konakladığı süre içerisinde kendisinin ve beraberindekilerin hep ibadet ile meşgul olduğunu anlatan Ömeri, onun kerem ve cömert sahibi biri olduğunu söylemektedir. Mansa Musa yolculuğu boyunca bolca sadaka vermekte ve sürekli iyilik yapmaktaydı. Ülkesinden 100 deve yükü altın ile yola çıkmıştı, onları hac yolunda uğradığı yerlerdeki kabilelere infak etmekteydi (Ömeri, 2010, C. 4, s. 56). El- Ömeri de Makrizi gibi Mansa Musa'nın bol miktarda altın dağıtması ve harcaması nedeniyle Mısır'da o dönemde altının değerinin düştüğüne işaret etmektedir. Mısır'da ihsanda bulunmadığı emir veya vazifeli kalmamıştı. Mısır halkı, Mansa Musa ve beraberindekilerle yaptığı alışveriş, ihsanlar ve atiyeler ile o kadar çok altın kazandı ki Mısır'da altının değeri düştü (el-Ömeri, 2010, C. 4, s. 57-58).

Haccın devletler açısından en önemli geleneklerinden biri de Surre kervanları idi. Surre, hac zamanında dağıtılmak üzere Haremeyne gönderilen para, altın ve diğer eşyaları ifade etmektedir (Tufan, 2009). Surrenin içerisine konulduğu, develerin üzerine yüklenen araca ise mahmil adı verilmektedir (Tufan, 2009). Surrenin geçmişinin Abbasilere kadar dayandığı ve ilk surre gönderiminin Abbâsi Halifesi Mehdî-Billâh zamanında (m. 775-785) gerçekleştiği söylenmektedir. Aynı dönemde hac yollarının güvenliği, hac güzergâhı üzerinde bulunan su kuyularının bakımı, hacıların konaklama gibi ihtiyaçlarının karşılanmasına dönük tedbirler de alınmıştır. Haremeyne her yıl düzenli biçimde surre gönderilmesine ise Abbâsi Halifesi Muktedir-Billâh döneminde (m. 908-932) başlanmıştır. Memlukler ve sonrasında Osmanlılar da bu geleneği sürdürmüşlerdir (Tufan, 2009). Hac kervanlarının organizasyonunun, surre ve mahmil gönderiminin devletler için ayrı bir siyasi anlamı bulunmaktaydı. Böylece devlet kutsal topraklar üzerinde hâkimiyet ve güvenliği sağlama hakkını elde etmekte, İslam âlemi üzerinde saygınlık kazanmaktaydı (King, 1972). İbn Batuta da hac yolculuğunda Kahire'ye geldiğinde burada mahmilin yola çıkışını görmüş ve seyahatnamesinde Mahmil Günü adı verilen bu törene ayrıntılı olarak yer vermiştir. İbn Batuta'nın anlatımına göre, Recep ayında düzenlenen Mahmil Günü'nde şehrin dört kadısı (her bir mezhebin kadısı), beytül-mal'ın vekili, muhtesip ve onlarla birlikte önde gelen fakihler develere binmekte, önlerinde reisler ve devlet adamları ile birlikte Kala' Kapısı ola-

rak isimlendirilen Melik Nasır'ın sarayına gitmekteydiler. Burada bekleyen mahmil, ileri gelenlerin gelmesi ile deve üzerinde çıkarılmaktaydı. Mahmilin önünde de o senenin hac emiri, emirin askerleri ve develer üzerinde sakalar bulunmaktaydı. Burada kafileye kadın ve erkek farklı halk tabakalarından insanlar da katılmakta ve hep birlikte mahmil ile bütün Kahire ve Mısır (eski Kahire/Fustat) sokaklarında dolaşılmaktaydı (İbn Batuta, 2006, s. 32).

Sonuç

Haccın, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Müslümanların siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel hayatlarında önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. İlk asırlardan itibaren dünyanın farklı bölgelerinde olsa da İslam âleminin benzer hedefler ve kurumlar etrafında birleşmesinin sağlanmasında hac ibadetinden yararlanılmıştır. Teknolojinin geri, ulaşım ve haberleşme olanaklarının sınırlı olduğu bir zamanda her yıl artan sayıda hacı adayının katılımı ile gerçekleşen hac ibadeti Müslümanların bir taraftan İslam'ın hayatın bütün alanlarına taalluk eden ilkelerini öğrenmelerine; diğer taraftan farklı bölgelerin yerel kültür ve kurumlarıyla tanışmalarına, farklı coğrafyaların mallarını kendi bölgelerine aktarmalarına olanak sağlamıştır.

Haccın ibadet özelliği dışında en dikkat çekici yönünün bilginin ve kültürün aktarılması ve yayılmasındaki rolü olduğu söylenebilir. Resulullah'ın (s.a.v) Müslümanların dini ve dünyevi hayatlarının her alanı ile ilgili bilmeleri gerekenleri hac ibadeti esnasında insanlara tebliğ etmesi ve bunun orada bulunanlar tarafından hacca katılmayanlara da ulaştırılmasını istemesi, daha ilk dönemden itibaren, bilgi aktarım ve yayma aracı olarak haccın önemini ortaya koymaktadır. Sonraki dönemlerde de ilim amacı ile yapılan hac seyahatleri, haccın bilginin ve kültürün aktarımı ve yayılmasındaki rolünü sürdürdüğünü göstermektedir. İlim amaçlı hac yolculuklarının içeriği o dönemin bütün bilgi alanlarını kuşatacak genişliktedir. Nitekim coğrafyadan tarihe, İslami ilimlerden edebiyata hemen her alanda bilginin hac yolculuklarında öğrenilerek aktarıldığını müşahade ediyoruz. Üstelik bu bilgi aktarımı sadece içerisinde bulunulan çağ ile sınırlı kalmamıştır. Hac yolculukları sonrasında kaleme alınan eserlerin günümüze kadar ulaşmış olması sayesinde bugün de İslam âleminin tarihi coğrafyası; siyasi, kültürel ve ekonomik durumu ve hatta o dönemlerde var olan ve günümüze ulaşmayan, geçmiş toplumlardan kalan arkeolojik kalıntılar ile ilgili detaylı bilgilere ulaşabilmektedir.

Haccın bir diğer özelliği, bu ibadeti kolaylaştırmak için yapılan bütün yatırımların aynı zamanda iktisadi-ticari faaliyetlere katkı sağlaması ve canlandırması olmuştur. İslam dünyasında iktidarı elinde tutan hükümdarların, devlet adamlarının ve önde gelen kimselerin hac ibadetinin daha rahat ve güvenli olarak icra edilebilmesi için yaptıkları yol, su kanalı, sarnıç, kuyu açma, kervansaray gibi hemen her yatırım; aynı zamanda bu yollardaki ticari faaliyetler için alt yapı olmuştur. Böylece ticaret canlanmıştır. Canlı ticaret ise hemen her tür üretim faaliyetini tetiklemiş, ekonomiyi geliştirmiştir. Üstelik hac kervanlarına güvenliği sağlamak üzere muhafız birliklerinin eşlik etmesi, kervanların geçtiği yerlerdeki devlet ve kabilelerle hac kervanlarına ilişilmemesi amacına dönük yapılan sulh anlaşmaları; tacirler için hac kervanları ile hareket etmeyi daha güvenli hale getirmiştir. Bu durum, uzak mesafeler arası ticaretin hacca takvimlenerek yürütülmesine yol açmış, böylece hac mevsimi uluslararası ticaretin en hareketli olduğu dönem olmuştur. Hac kervanlarının konaklama ve alışveriş ihtiyacı, hac yolları üzerinde bulunan yerleşim yerlerini ve limanları geliştirmiş;

ekonomik olarak kalkınmasını sağlamıştır. Kervanların geçiş güzergâhında bulunan ister büyük olsun ister küçük hemen hemen her yer iktisadi ve ticari olarak haccın sağladığı olanaklardan faydalanmıştır.

Hac ibadeti aynı zamanda yeniden bölüşümün de bir aracı olmuştur. Hükümdarların İslam âlemi üzerinde saygınlıklarını artırmak için hac mevsiminde kutsal topraklara gönderdiği hediyeler, yoksullara yaptıkları ayni ve nakdi yardımlar; devlet adamları ve varlıklı kimse-lerin başta Mekke ve Medine olmak üzere yol üzerinde bulunan ahalden yoksullara yaptığı yardımlar, dağıttığı sadakalar servetin toplumun farklı tabakaları arasında yeniden bölüşümüne katkı sağlamıştır.

Kaynakça

- Abderi, Ebû Muhammed Muhammed b. Muhammed (2007). *Er-Rihletu'l-Magribiyye*. Bûne: Menşuratu Bûne Li'l-Buhusi ve'd-Dirasat.
- Ali, C. (1969). *El-Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin.
- Al-Rashid, S. A. (1977 (1978)). Darb Zubaydah In 'The 'abbasid Period: Historical And Archaeological Aspects. *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*.9, s. 33-45. Oxford: Archaeopress.
- Braudel, F. (1993). *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Braudel, F. (2004). *Maddi Uygarlık: Mübadele Oyunları*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi.
- Faroqhi, S. (1995). *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac: 1517-1638*. (G. Ç. Güven, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Goitein, S. D. (1968). *Studies In Islamic History And Institutions*. Leiden: E.J. Brill.
- Hamevi, Şihabu'd-Din Ebu Abdullah Yakut ibn Abdullah (1977). *Mu'cemu'l-Buldan*. Beyrut: Daru Sadr.
- Hamidullah, M. (1991). *İslâm Peygamberi*. (S. Tuğ, Çev.) İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. (E. Karal, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İbn Batuta, Muhammed ibn Abdullah (2006). *Rihletu İbn Batuta*. Beyrut: Müessesetu'r-Risale Naşirun.
- İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyn Muhammed İbn Ahmed (1964). *Rihletu İbn Cübeyr*. Beyrut: Daru Sadr.
- İbn Haldun, Abdurrahman ibn Muhammed (2004). *Mukaddime*. (A. M. ed-Derviş, Dü.) Dimeşk: Daru'l-Belhi.
- İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan Ali ibn Ebi'l-Kerem Muhammed ibn Muhammed (1987). *el-Kamilu fi't-Tarih*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İdrisi, Ebu Abdullah Muhammed ibn Muhammed İbn Abdullah (2002). *Kitabu Nüzheti'l-Müştak fi İhtiraki'l-Afak*. Kahire: Mektebetu's-Sakafeti'd-Diniyye.
- King, R. (1972). The Pilgrimage to Mecca: Some Geographical and Historical Aspects. *Erdkunde*, 26(1), 61-73.
- Lewis, B. (1971). Hadj. *Encyclopedia of Islam*. içinde Leiden: E. J. Brill.
- Makkari, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (1968). *Nefhü'tTtib min Gusni'l-Endelüsü'r-Ratib*. Beyrut: Dârü Sadır.
- Makrizi, Ahmed ibn Ali ibn Abdulkadir (1997). *Es-Sulûku li Ma'rifeti Duveli'l-Muluk*. (M. A. Atâ, Dü.) Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-ilmiiyye.

Merzuki, Ebu Ali Ahmed İbn Muhammad (2001). *Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine*. (F. Sezgin, Dü.) Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University.

Ömeri, İbn Fazlullah (2010). *Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Özaydın, A. (1996). Hac Tarihçe. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 14. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özel, A. (1996). Hac Seyahatname. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 14, s. 413-416). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Pearson, M. (1994). *Pious Passengers: The Hajj in Earlier Times*. London: C. Hurst and Company.

Tufan, Ş. B. (2009). Surre. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 37, 567-569.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, (İSMUS), IV/1 (2019), s. 29-53

MISIR'DA OSMANLI İDARESİ VE MEMLÜK İSYANLARI HAKKINDA EBÛBEKİR RÂTİB EFENDİ TARAFINDAN ŞEHZADE (III.) SELİM'E SUNULAN BİR RAPOR

Fatih BAYRAM*

Öz

Ebûbekir Râtib Efendi'nin Mısır'da çıkan bir isyan üzerine kaleme aldığı rapor, III. Selim'in şehzadelik yıllarında kendisine takdim edilmiştir. Râtib Efendi, bu raporu şehzâdenin isteği üzerine hazırlamıştır. Mısır'daki Fransız işgalinden yaklaşık on yıl önce kaleme alınan bu rapor, Osmanlıların bu zengin eyaleti idare etmede yaşadığı güçlükleri ortaya koyması açısından ilginçtir. Gürcistan asıllı kölemenlerden olan İbrahim Bey'in ve Murad Bey'in isyanlarını konu edinen raporda, Mısır'ın I. Selim tarafından nasıl fethedildiği de ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Belgede dönemin devlet adamları ile ilgili görüşlere ve eleştirilere de rastlamak mümkündür. Makalenin sonunda raporun transkripsiyonuna da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebûbekir Râtib Efendi, İbrahim Bey, Mısır, Murad Bey, III. Selim

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.
e-mail: fatih.bayram@medeniyet.edu.tr

THE OTTOMAN ADMINISTRATION AND MAMLUK REVOLTS IN EGYPT: A REPORT PRESENTED BY EBÛBEKİR RÂTİB EFENDİ TO PRINCE SELİM (III)

Abstract

The report, which was prepared by Ebûbekir Râtib Efendi, was presented to the Prince Selim, the future Selim III. Râtib Efendi wrote this report by the order of the Prince Selim. The report, which was written nearly ten years before the French occupation of Egypt, is interesting in that it reflects the difficulties the Ottomans faced in the administration of this rich province. The report, the main theme of which was the revolt of the Georgian mamluks İbrahim Bey and Murad Bey, also explains in detail how Egypt was conquered by Selim I. It is also possible to see Râtib Efendi's opinions and criticisms towards the contemporary Ottoman statesmen in the report. The transcription of the report can be seen in the appendix of the article.

Keywords: Ebûbekir Râtib Efendi, Egypt, İbrahim Bey, Murad Bey, Selim III

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. asrın ikinci yarısında yaşanan sosyal ve ekonomik problemlerle birlikte ortaya çıkan Celâli isyanları zorlukla bastırılmıştır. Bu dönemlerde yaşanan diğer bir probleme Yeniçerilerin sultanların otoritesini sarsacak derecede güçlenmesiydi. Yeniçerilerin 1622 yılında Sultan II. Osman (hük. 1618-1622)'i öldürmeleriyle sonuçlanan bir dizi hâdise, Sultan IV. Murad (hük. 1623-1640)'i yeni arayışlara itmiştir.

Devşirme kökenli Yeniçerilerin nüfuzunu kırmak isteyen IV. Murad, Abhazya ve Gürcistan gibi memleketlerden Mısır'a memlükler ya da diğer adıyla kölemenler getirtti. (Hathaway, 2021: 125) Eyyübiler ve Memlükler döneminde Mısır'da daha çok Kıpçak asıllı köleler tercih edilmekteyken XVIII. yüzyılda Gürcü asıllı kölelerin nüfuzunun arttığı görülmektedir. Memlükler döneminde köle askerler devletin kurucusu konumundayken Osmanlı döneminde ise farklı bir durum söz konusuydu.

Safevîler'in 1722 yılında yıkılmasından sonra İstanbul'a, Suriye'ye, Irak'a ve Mısır'a Doğu Gürcistan bölgesinden çok sayıda memlük gelmeye başladı (Hathaway, 2021: 109; Hataway, 2009: 52). Mısır'ın yönetici ailesi konumunda olan Kazdağlı beyler, çok sayıda Gürcü köle satın aldılar. Osmanlı idaresine karşı isyan eden Ali Bey el-Kebîr (ö. 1773), Gürcistan asıllı olup Yeniçeri komutanı Kazdağlı İbrahim Kethüdâ (ö. 1754)'nın hadım edilmiş bir memlûğü idi (Hathaway, 2021: 127). Ali Bey kısa süreliğine de olsa Yukarı Mısır, Hicaz bölgesi, Filistin ve Güney Suriye'nin kontrolünü ele geçirmişti. Ali Bey, ayrıca Avrupa devletleri ve Rusya ile Osmanlı aleyhinde iş birliği arayışına gitti (Crecelius, Djaparidze, 2002: 321). Ali Bey isyanından haberdar olan Fransız düşünür Voltaire, Katerina'ya 1771 yılı Ocak ayında gönderdiği mektupta Rus Çaricesi'nin Ali Bey'le birlikte İmparatorluğu'nu bölebileceğini belirtmişti. Jane Hathaway'in belirttiğine göre, Katerina Voltairée "alaycı bir şekilde" şöyle cevap vermişti: "İstanbul'a gidersem, sizin kendi gözlerinizle görebilmeniz için (Ali Bey'e) oraya gelmesini söyleyeceğim. Ve benim için patriklik mevkiini kabul etmek gibi bir iyilik yapmayacağınızdan emin olduğum için, artık ister suya daldırarak ister başka bir yöntemle, Ali Bey'in vafit edilmesi görevinin icrasıyla teselli bulursunuz." (Hathaway, 2018: 110).

Mısır'daki memlükler içinde Osmanlı'ya isyan edenler olduğu gibi son derece bağlı ve sâdik olanlar da vardı. "Ümerâ-yı Mısriyye"nin "an-asl köle cinsinden" olduğunu ifade eden Ahmed Cevdet Paşa, bunların en son örneğinin "ma'ârif âşinâ ve muhibb-i ulemâ" olan Ebü'z-zeheb olduğunu belirtmektedir (Cevdet Paşa, 2018: 318). Mısır beylerinin kölelikten geldiğini ve bunların Osmanlı açısından en son başarılı örneğinin şeyhülbeled Ebü'z-Zeheb olduğunu belirten Ahmed Cevdet Paşa, Ali Bey isyanı sebebiyle Mısır'dan İstanbul'a İrsâliye hazinesinin gönderilmediğini de ifade etmektedir. Ebü'z-Zeheb, İrsâliye hazinesi denilen Mısır hazinesini İstanbul'a gönderdiğinde eskiden olduğu gibi "azîm alay olmuş" idi (Cevdet Paşa, 2018: 319). Zenginliğiyle ünlü olan Mısır'dan gelen vergi alay tertip edilerek kutlanmaktaydı. İsyancılar sebebiyle bir müddet Mısır'dan vergi tahsil edilememiş ve Ebü'z-Zeheb Mısır hazinesini İstanbul'a gönderince askerî tören düzenlenmişti.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Mısır meselesi uluslararası bir boyut kazandı. Manuchar Kachkachishvili adındaki bir Gürcü topçu subayı 1786 yılının Ocak ayında Gürcü kralı Erekle'nin mektubunu İbrahim Bey'e takdim etti. İbrahim Bey, Gürcü elçisini kendi konağında misafir etti. Kachkachishvili Mısır'da kaldığı süre boyunca Kölemen beyleri, Gürcü

kralı Erekle ve Rus Çarıçesi II. Katerina arasında bir ittifak kurmaya çalıştı. Önerilen anlaşmaya göre, İbrahim Bey ve Murad Bey Kral Erekle gibi Rusya'nın himayesine girecekti. Rusya da Mısır'a Osmanlı müdahalesini önleyecekti. İbrahim Bey ile Murad Bey'in bu öneriyi sıcak bakmaları, Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Mısır'a gönderilmesinin nedenlerinden birisiydi (Creelius, Djaparidze, 2002: 330).

Râtib Efendi'nin Şehzâde Selim'e Sunduğu Rapor

Aslen Tosyalı olan Râtib Efendi, Şehzâde Selim'in hat hocasıydı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, onun Şehzâde Selim'le tanışmasını etkileyici bir üslupla anlatmaktadır: “Ebûbekir Ratib Efendi tâlik yazıdaki iktidarı ve sür'at-i kalemiyesi sebebiyle Sultan Üçüncü Mustafâ'nın son senelerinde Şehzade Sultan Selim'e talik yazı hocası tayin edilip bu suretle Şehzade ile tanışmıştır.” (Uzunçarşılı, 1975: 50). Ebûbekir Râtib Efendi'nin Mısır'da çıkan bir isyan üzerine kaleme aldığı rapor, 29 Zilhicce 1201 (12 Ekim 1787) tarihlidir.² Râtib Efendi bu sırada Osmanlı dış ilişkilerinden sorumlu olan Reisülküttablığa bağlı olan Âmedî Kalemi'nde çalışmaktaydı.³

Râtib Efendi, bu raporda Mısır'ın fethi sürecinde karşılaşılan güçlükleri ayrıntılı bir şekilde anlatarak Şehzâde Selim'i yüreklendirmeye çalışmaktadır. Metinde ayrıca yakın geçmişte Mısır'da yaşanan isyanlar ve malî sorunlar anlatılarak muhtemel çözüm yolları üzerinde durulmaktadır. Rapor, III. Selim'in yakın adamlarından ve danışmanlarından birisinin dünya görüşünü ve güncel meselelere yaklaşımını ortaya koyması açısından ilginç ve mühimdir. Taşrada doğan ve İstanbul'da yetişen bir bürokratin eyaletlerdeki sorunlar hakkındaki bilgisinin ve analiz kabiliyetinin sınırlarını görmek açısından da ilgili dönemi araştıran tarihçilere önemli ipuçları sunmaktadır.

Metinde geçen ifadelerden anlaşıldığına göre rapor, bizzat Şehzâde Selim'in emriyle hazırlanmıştır. Râtib Efendi, kendisine teveccühünden dolayı Şehzâde'ye müteşekkirdir. Kendisini küçültücü ve Şehzâde'yi yüceltici birçok ifade dikkat çekmektedir. Buna rağmen metinde döneme yönelik eleştiriler konusunda cesur davranılmıştır. “Zamânenin hâli”nden şikâyet eden Râtib Efendi, devlet görevlileri arasında yüksek makamda olanlara kendilerini kabiliyetli ve liyâkatlı gösterme yarışından rahatsızlığını dile getirmektedir: “*Zamânenin hâli ma'lûm-ı hümayûnlarıdır. Herkes paşa kapısı hıdmetinde bulunanlara 'akl ve tedbirini ve hünerini bildirmek dâ'iyesinde olacakları bi-ıştibâhdır.*” Mısır'la ilgili raporunda dönemin siyasi olaylarına da değinen Râtib Efendi'nin terminolojisi tasavvuf kültüründen izler taşı-

² Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı TSMA.E.0491 (29 Z 1201).

³ Ebubekir Râtib Efendi Kronolojisi hakkında bkz. Fatih Yeşil, Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799), (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), s. 486, 487. III. Selim döneminde Avusturya elçiliği, zâhire nazırlığı ve reisülküttaplık gibi görevlerde bulunan Râtib Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Ebubekir Râtib Efendi (1999), Nemçe Sefaretnamesi, haz. Abdullah Uçman (İstanbul: Kitabevi); Fatih Bayram (2000), “Ebûbekir Râtib Efendi as an Ottoman Envoy of Knowledge Between the East and the West,” yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü; Hüner Tuncer (1983), “Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi'nin Ozan Yönü (1 resimle birlikte),” Belleten, c. XLVII, sayı: 186, s. 583-585; İ. Hakkı Uzunçarşılı (1975), “Tosyalı Ebubekir Râtib Efendi”, Belleten, XXXIX (153), s. 49-77; Sema Arıkan (1994), “Ebûbekir Râtib Efendi”, TDV İslam Ansiklopedisi, c. 10, s. 277-278; Sema Arıkan (1996), “Nizâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin 'Büyük Lâyihası',” doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Semanur Tanyıldız (2020), “III. Selim'e Sunulan Nizam-ı Cedid Layihaları Arasında Bir Sefaretname: Ebubekir Ratip Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi,” İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi, c. 3, sayı: 1, s. 591-607.

maktadır. Ona göre tuz ve ekmeğin hakkını (“*nân ü nemek hakkı*”) bilmeyen, ihânete ve başka memlekete firar etmeye meyilli olanları Mısır gibi memlekete ve Bağdat gibi bir şehre vali tayin etmek oldukça sakıncalıdır.⁴

Râtîb Efendi’ye Göre I. Selim ve Mısır’ın Fethi

Mısır fâtihisi olarak bilinen I. Selim’in tahta çıkmasından önce yaşanan olaylara metinde genişçe yer verildiği görülmektedir. II. Bayezid’in hasta ve yaşlı oluşunu fırsat bilen bazı devlet adamlarının Şehzâde Ahmed etrafında toplandıkları belirtilmektedir. Onların Şehzâde Selim’i değil de Şehzâde Ahmed’i tercih etmelerinin nedeni, Şehzâde Ahmed’in eğlenceye düşkün oluşu idi. Râtîb Efendi’ye göre Şehzâde Ahmed, “*iş ü nûş ve zevk ve safâya kâ’il olduğundan*” dolayı devlet adamları “*meşakkat ve mihnet-i seferden âzâde olalım diyü*” onu desteklemekteydiler.

Şehzâde Selim’e sunulan raporda, ideal hükümdar olarak I. Selim’in ön plana çıkarıldığını görmekteyiz. Raporda anlatıldığına göre, Yavuz Sultan Selim, şehzadeyken Şah İsmail’in Anadolu’daki faaliyetlerinden rahatsız olmuş ve İstanbul’a giderek babasıyla görüşmek istemiştir. II. Bayezid’in adamları onu babasıyla görüştürmeyince Şehzâde Selim çok üzülür ve gemiye binerek Kefede sancak beyi olan oğlu Şehzâde Süleyman’ın yanına deniz yoluyla gider. Kırım hanı kendisine yardım teklifinde bulunur. Ancak Şehzade Selim, Kırım hanının yardımıyla sultan olmayı kabul etmez.

Raporda Şehzâde Selim’in başarısızlıklarına hiç değinilmeyişi dikkat çekmektedir. Feridun Emecen’in I. Selim ile ilgili kitabında anlatıldığına göre, II. Bayezid’in tahtı Şehzade Ahmed’e devredeceği haberi üzerine Şehzade Selim, yaklaşık 20.000 kişilik orduyla harekete geçti. II. Bayezid’in ordusuyla Şehzade Selim’in ordusu Çorlu yakınlarında bulunan Uğraş mevkiinde karşılaştı. Selim’in toplamış olduğu ordu, kapıkulu askerleri karşısında fazla varlık gösteremedi. Yoğun top ateşi karşısında Tatar süvarileri dağıldı. Etrafı sarılan Şehzade Selim, “Karabulut” adlı atının çevikliği sayesinde çemberden kurtulmayı başardı. Kendisini takip edenlere karşı ise yakın adamlarından olan Ferhad Bey mukavemet gösterdi (Emecen, 2010: 57-58).

Raporda Mısır seferi öncesi Şehzâde Selim’in Halep nâibi Hayır Bey ve Hama nâibi Canbirdi Gazâlî’yi kendi tarafına çekme gayretlerine değinilmektedir. Hayır Bey, fetihten sonra Mısır’ın ilk beylerbeyi olarak atanmış ve ölüm tarihi olan 14 Zilkade 928 (5 Ekim 1522) tarihine kadar bu görevi sürdürmüştür (Es-Seyyid, 1998: 50). Osmanlı kaynaklarında Canberd Gazâlî olarak da bilinen ve aslen Slovenyalı olan Canbirdi Gazâlî ise, Mısır’ın fethi

⁴ Tuz ve ekmeğin hakkı bilmenin önemine Barış Manço’nun bir şarkısında da değinilmektedir:

“Tuz ekmeğin hakkı bilene, sofraya kurmasan da olur,
İlk bir tas çorba yeter, “Rızkım buymuş.” Der içerim.
Kadir kıymet anlayana, sandık açmasan da olur.
Kırk yamalı hırka yeter, “İdris biçmiş” der giverim.”

Barış Manço, Dört Kapı

Bu şarkının sözlerinin tamamı için bkz. Birgül Yangın, Çağdaş Türk Ozanı Barış Manço (Ankara: Akçağ, 2002), s. 198. Tuz ve ekmeğin hakkı hakkında ayrıca bkz. Mehmet Samsakçı, “Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmeğin Hakkı,” İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, c. 36, sayı: 36 (2007), s. 181-199.

sırasında Hayır Bey'le birlikte hareket etti. 15 Şubat 1518 tarihinde Şam beylerbeyliğine atanan Canbirdi Bey, Kanûnî'nin tahta çıkışından sonra Memlûk sultanlığını tekrar canlandırmak amacıyla isyan etmiş; Rodos şövalyelerinden ve Şah İsmail'den yardım istemişti. 27 Ocak 1521 tarihinde Ferhad Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna yenilen Canbirdi Bey, savaş meydanında öldürülmüştür (Emecen, 1993: 141-143).

Râtib Efendi, I. Selim'in hayatını anlatırken Hoca Sâdeddin'in ve Mustafa Âli'nin tarihinde faydalandığını belirtmektedir. Metinde Mısır tarihi anlatılırken "*Hâce Târîhi*"⁵ ve "*Âli Târîhi*"nden⁶ söz edilmektedir. Raporun yazarının tarihe vukûfiyeti âşikâr olmakla birlikte Mısır gibi dünyanın gözdesi olan bir yerden bahseden bir belgede dönemin büyük devletlerinin bu ülkeye yönelik politikalarına yeterince değinilmemesi eleştirilecek bir husustur. Anlaşıldığı kadarıyla, Râtib Efendi Mısır'a gitmemiştir. "*Gerçi Üsküdar'dan öteye ve Küçükçekmece'den ileriyeye gitdiğim yokdur,*" diyerek bu ülke hakkındaki bilgisinin sınırlarını da ifade etmektedir.⁷

Râtib Efendi'nin Kendi Dönemine Dâir Gözlemleri ve Eleştirileri

Raporda ayrıca 1768-1774 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı'yla ilgili tespitlere de yer verilmektedir.⁸ Ordu komutanı olan Sadrazam Emin Paşa ile ilgili verilen bilgiler ilginçtir. Sadrazamı "*vezir-i lâ-nazîr*" yani eşsiz bir vezir olarak niteleyen Râtib Efendi, onun "inatçılığının ve kendini beğenmişliğinin" dört yüz bin kişilik bir ordunun "perişanlığı"na sebep

⁵ III. Murad'ın ve III. Mehmed'in hocası olduğu için "hâce-i sultânî" ünvanını alan Hoca Sâdeddin Efendi (ö. 1008/1599), I. Selim'in nedimi olan Hasan Can Çelebi'nin oğludur. Sâdeddin Efendi'nin dedesi olan İsfahanlı Hâfız Muhammed, I. Selim tarafından Tebriz'den İstanbul'a getirilen âlimlerden birisidir. "Hâfız-ı mahsus-ı sultânî" pâyesiyile I. Selim'in Mısır seferine katılmıştır. III. Murad için Ayasofya'da okunan mevlid sırasında vefat eden Sâdeddin Efendi, Tâcüt-tevârih adlı eserin yazarıdır. Bu eser, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayıp I. Selim'in ölüm yılı olan 1520 tarihine kadar gelmektedir. Sâdeddin Efendi'nin Türkçeye tercüme ettiği eserler arasında Kuşeyri risâlesi, Behcetü'l-esrâr ve Mir'âtü'l-edvâr gibi eserler bulunmaktadır. Sâdeddin Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Şerafettin Turan (1998), "Hoca Sâdeddin Efendi (ö. 1008/1599)," TDV İslam Ansiklopedisi, c. 18, s. 196-198. Tâcüt-tevârih'in hâtime kısmında yani son bölümünde Osmanlı âlim ve mutasavvıflarının hayat hikayelerine yer verilmiştir. İsmet Parmaksızoğlu, hâtime bölümünün orijinal yönünü şu şekilde ifade etmektedir: "Hâtime'nin en önemli yönü ise, ne Hoca Efendi'den önce, ne de ondan sonra hiçbir Türk tarihçisinin uygulamadığı bir yöntemi uygulamış olmasıdır. Bütün Türk tarihçileri yapıtlarında bilim adamlarına, mutasavvıflara yıllık olaylar sonunda ölümleri nedeniyle değinirken, Hoca Efendi üç yüz yıllık bir Tarih diliminde bilim ve düşün adamlarını bir arada sunmakta, bunların uzantılarını yani, Osmanlı-Türk bilim ve düşün dünyasının esinlendiği, etkilendiği ortamları da tanıtmaktadır." Hoca Sadettin Efendi (1999), Tâcüt-tevârih, cilt: V, haz. İsmet Parmaksızoğlu (Ankara: Kültür Bakanlığı), s. VIII.

⁶ Âli Tarihi için bkz. Gelibolulu Mustafa Âli (2009), Kühhü'l-Ahbâr, Dördüncü Rûkn: Osmanlı Tarihi, c. I. Tıpkıbasım (Ankara: Türk Tarih Kurumu). Mustafa Âli'nin düşüncelerinin XX. asır tarihçilerine etkisi hakkında Cornell H. Fleischer mühim bir tespit bulunmaktadır: "Âli's observations on the nature of sovereignty in the post-caliph Islamic world give striking substantiation to the views of a number of modern scholars, most notably Martin Dickson, Marshall Hodgson, and John Woods." Cornell Fleischer (1986), Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Âli, Princeton University Press, s. 286.

⁷ Râtib Efendi, 1792 yılında III. Selim tarafından Viyana'ya elçi olarak gönderilmiştir.

⁸ Mehmet Mert Sunar, Rus orduları karşısında yaşanan başarısızlıkların III. Selim'in Nizâm-ı Cedid reformlarının ilk başlarda fazla tepkiyle karşılaşmamasının önemli bir nedeni olduğunu belirtmektedir: "XVIII. yüzyılın ikinci yarısında girilen harplerde özellikle Rus ordularına karşı alınan yenilgiler ve imzalanan sülh antlaşmaları sonrası yaşanan toprak kayıpları sonrası eleştiri oklarının hedefine yerleşen yeniçerilerin bu dezavantajlı konumları sebebi ile reforma direnişlerinde belli bir zayıflamanın olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple III. Selim'in 1787-1792 Harbi'nin hemen ardından giriştiği Nizâm-ı Cedid projesinin ilk başlarda çok büyük bir direnişle karşılaşmaması şaşırtıcı değildi." Mehmet Mert Sunar (2016), Arş İleri: Asâkir-i Mansûre Ordusunda Teşkilat, Talim ve Talimnameler (İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık), s. 41.

olduğunu belirtmektedir. Dönemin kaynakları da Râtîb Efendi'nin tespitlerini doğrular niteliktedir. 8 Cemâziyelâhir 1182 (20 Ekim 1768) tarihinde sadrazamlığa atanan Mehmed Emin Paşa, Rusya ile savaşın uzun sürmeyeceğini düşünmekteydi. Rus elçisi Obreşkov ile yaptığı görüşmeler onun böyle düşünmesinde etkili oldu (Beydilli, 2003: 465). Râtîb Efendi, Emin Paşa'nın savaşta başarılı olan komutanları çekemediğini belirtmektedir. Onun kendisine rakip gördüğü başarılı kumandan Moldovancı Ali Paşa idi. Emin Paşa, 9 Rebiülâhir 1183 (12 Ağustos 1769) tarihinde görevinden alındı ve 10 Cemâziyelevvel 1183 (11 Eylül 1769) tarihinde Edirne'de boğularak öldürüldü. Râtîb Efendi'nin de belirttiği gibi, Emin Paşa "gayet vakur bir devlet adamı" idi (Beydilli, 2003: 465). Vâsîf Ahmed Efendi (ö. 1806) de Emin Paşa'yı "*leyl ü nehâr ma'rifete kûşîş*" eden yani gece gündüz ilim öğrenme gayretinde birisi olarak övmektedir. Gayet güzel yazısı olan ve "*pâk-sîret sâhibi*" yani temiz ve düzgün bir hayat çizgisi olan Emin Efendi'nin Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki başarısızlığı eleştiri konusu olmuştur. Kimseye söz hakkı tanımaması ve zorbaca tavırları sebebiyle Emin Paşa'yı Vâsîf Efendi de eleştirmektedir (Vâsîf, 1219: 42-46). *Gülşen-i Hayâl* adlı bir eserinin yanı sıra Hindistan ile ilgili bir seyahatnâmesi bulunmaktadır.⁹

Râtîb Efendi'nin eleştirilerinin hedefi olan diğer sadrazam ise İvazzâde Halil Paşa (ö. 1190/1776)'dır. Halil Paşa, Belgrad fâtihisi olarak bilinen İvaz Mehmed Paşa'nın oğludur. Râtîb Efendi, Mehmed Paşa'yı "*Hisarcık nâm mahalde kırk bin Nemcelü'yi kılıçdan geçiren*" bir kumandan olarak övmektedir. Belgrad Seferi'ne babası ile birlikte katılan Halil Paşa, Rus Savaşı sırasında 13 Şaban 1183 (12 Aralık 1769) tarihinde III. Mustafa tarafından Sadrazam olarak tayin edildi. Râtîb Efendi, onun cömertliğini ve nesebini övmekle beraber onu yüz binden fazla askerinin Tuna nehrinde boğulmasından sorumlu tutmaktadır. Ona göre, savaşta "*kerem ve sehâ ve haseb ve neseb ve zerafet ve ülfetin bir fâidesi olmadı*" âşikârdır. Yaşanan bu bozgun o günlerde hâlâ hatırdadır. Yaşanan bu hezimetin nedeni ise, sadrazamın "*akl ve tedbirde noksanı olması*" ve "*zevk ve safâya iştiğâli*" idi. Halil Paşa'nın sadrazamlığı esnasında yaşanan trajik gelişmelerden birisi, 6-7 Temmuz 1770 gecesinde Çeşme Limanı'nda bulunan Osmanlı donanmasının yakılması ve diğeri ise "Halil Paşa inhizâmî" olarak bilinen 2 Ağustos tarihli Kartal (Larga) Muharebesi'dir. Köprü kurulmaksızın Tuna'nın taşkın sularından geçme gayretinin felâketle sonuçlanmasının baş sorumlusu olarak "Serdâr-ı ekrem" Halil Paşa gösterildi (Sarıcaoğlu, 2001: 495).

Mısır'da Memlûk İsyancıları

Osmanlı idaresindeki Mısır'a köleler genelde Kafkasya ve Güney Rusya'dan gelmekteydi (Erdem, 1996: 40). Zamanla etkilerini artıran Memlûk beylerinin XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Mısır'ın "asıl idarecileri" olduğu görülmektedir (Erdem, 1996: 40). Bu durumdan rahatsız olan I. Adbülhamid, Mısır'daki Osmanlı idaresini tekrar tesis etmek için Cezayirli Gazi Hasan Paşa'yı bu eyalete göndermişti. Kölemen beylerini yenilgiye uğratan Hasan Paşa, 1786 yılının Temmuz ayında Kahire'ye girmiştir. Diğer bir önlem olarak ise, Memlûk beylerinin güç kaynağını kesmek için Mısır'a köle ticaretinin yasaklandığı görülmektedir. Bu yasak defalarca yenilenmiş ve 1840'lı yılların ilk birkaç yılına kadar devam etmiştir (Erdem, 1996: 40).

⁹ Beydilli, "Mehmed Emin Paşa, Yağlıkçızâde," s. 465. Mehmed Emin Efendi'nin Hindistan seyahatnâmesi hakkında bkz. İsmet Miroğlu (1984), "Hindistan Hakkında XVIII. Yüzyılda Yazılmış Küçük Bir Eser," Tarih Dergisi, sayı: 34, s. 539-554.

Mısır'da Memlûk beylerinin en güçlüsü konumunda "şeyhülbeled" unvanına sahip bir bey bulunurdu, bu bey Kahire'nin reisi konumundaydı. Nüfuz alanı sadece Kahire'yi değil, tüm Mısır'ı kaplamaktaydı. Mısır'daki Arap kabilelerinin desteğini alan şeyhülbeledler, özellikle XVIII. yüzyılın ortasından itibaren otoritelerini gittikçe artırmıştır. Diğer Memlûk beylerinin de desteğini alan şeyhülbeledler, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın Mısır valilerini gölgede bırakacak kadar yükselme imkânı bulmuşlardır (Eş-Şeyh, 2010: 90).

Raporda Mısır'da Osmanlı idaresine karşı isyan halinde olan kölemen beylerinden bahsedilirken hakaret ifadelerine de rastlanmaktadır. İbrahim Bey'in bir yandan "gayet 'âkil ve müdebbir" olduğu belirtilirken diğer yandan da "veled-i zinâ" olduğu ifade edilmektedir. Murad Bey'i İstanbul'da bulunduğu yıllarda gayet iyi tanıdığını belirten Râtib Efendi, onun "deli ve mecnûn" ve aynı zamanda "hâ'in bir kâfir" olduğuna işaret etmektedir. Daha önce Raif İsmail Bey'in kölesi olan Murad Bey, efendisi tarafından başka birisine satılarak İstanbul'dan Kahire'ye gitmişti. Raif İsmail Bey Mısır valisi olduğunda Murad Bey bu durumu lehine çevirmeye çalıştı. İlk günlerde İsmail Paşa'ya bağlılık gösteren Murad Bey, daha sonra "kâfir hâ'in meşreb olduğu"ndan dolayı şeyhülbeled İbrahim Bey'in isyanını desteklemiştir. Râtib Efendi'ye göre, Mısır beyleri Kârûn gibi zengin olmak derdinde oldukları için Mısır halkına zulmetmekteydiler. İsyankâr beylerde "din, iman, edep ve hayâdan zerrece eser" bulunmaktaydı. Râtib Efendi'nin o dönemlerde hat hocalığı yaptığı Şehzâde Selim'e yazdığı mektuplarda ya da raporlarda cesur bir dil kullanmasında şehzadenin kendisinden "minnetsiz ve korkusuz" bir şekilde yazmasını istemesinin rolü büyüktür (Yıldız, 2013: 239).

Râtib Efendi, raporunda isyan eden Kölemen beylerinin Gürcistan kökenli olduklarına ve sonradan Müslüman olduklarına değinmemektedir. Asıl adı Abram Shinjikashvili olan İbrahim Bey, daha sonra Müslüman olsa da eski diniyle ve ülkesiyle bağlarını koparmamıştı. 1778 yılında kardeşi Basil Shinjikashvili ve kayınbiraderi Gogi Beruashvili İbrahim Bey'i ziyaret ettiler. İbrahim Bey, kardeşiyle para göndererek doğum yeri olan ve Tiflis yakınlarında bulunan Martkofi köyünü köle tacirlerinin saldırılarından korumak için üç katlı bir kule yaptırmıştır. Daniel Crecelius ve Gotcha Djaparidze'nin aktardığına göre Martkofide yer alan Shinjikashvili mahallesinin yaşlı sâkinleri hâlâ ayakta duran bu kulenin İbrahim Bey'in kardeşiyle gönderdiği parayla yaptırıldığını söylemektedirler (Crecelius, Djaparidze, 2002: 328). İbrahim Bey, ayrıca annesinin tepedeki kiliseye yürüyemediğini öğrenince annesi için bir kilise inşa edilmesi amacıyla Gogi Beruashvili'ye 200 altın vermiştir.¹⁰

Sonuç

Râtib Efendi, Şehzade Selim'e âsilerin şiddetle cezalandırılmasını tavsiye etmiş olmakla birlikte Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Mısır'da Osmanlı idaresi tam anlamıyla tesis edilemedi. Râtib Efendi, 1788 yılında Sipah kâtibi olarak Osmanlı-Rus Savaşı'na katıldı.¹¹ 1789 yılında tahta çıkan III. Selim, Avusturya ve Rusya savaşlarından dolayı Mısır meselesi ile ilgilenme imkanından uzaktı.

¹⁰ İbrahim Bey'in gönderdiği 200 altının kilise yapımında kullanılıp kullanılmadığı pek belirgin değildir. En azından 1811 yılına kadar böyle bir kilisenin inşa edilmediği bilinmektedir. Bu hususta bkz. Daniel Crecelius, Gotcha Djaparidze, "Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with Their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century," s. 329 n. 30.

¹¹ Uzunçarşılı, Râtib Efendi'nin Osmanlı-Rus Savaşı'na âmedci olarak da katılmış olabileceğini öne sürmektedir: "Râtib Efendi 1202 H./1788 M'de âmedcilikten alınarak Sipah kâtibi oldu. Daha doğru olması icap eden bir kayıta 1788'de âmedci iken Osmanlı-Rus muharebesine ordu ile gitmeğe memur oldu." Uzunçarşılı, Topyalı Ebûbekir Râtib Efendi," s. 50.

İskenderiye'nin Fransızlar tarafından işgal edildiği haberini İstanbul'a iletenler de İbrahim Bey'le Murad Bey olmuştur. 1798 yılında yaşanan bu işgal sonrasında Murad Bey 20.000 kişilik bir ordunun başına geçerek Kahire yakınlarına Fransa ordusuyla yaptığı savaşı kaybetti. İbrahim Bey ise Sadrazam Yusuf Paşa'nın komutasındaki Osmanlı ordusunda Fransızlara karşı savaştı (Görgün, 2000: 287). Murad Bey, 1801 yılı Nisan ayında veba salgımında hayatını kaybetti.¹² Aynı yılın Haziran ayında ise İbrahim Bey, tekrar şeyhülbeled olarak atandı (Görgün, 2000: 287).

Mısır'da Fransız işgalinin sona ermesinin ardından Memlûk ya da diğer adıyla Kölemen beylerinin nüfuzuna son vermek isteyen III. Selim tarafından cezalandırılanlar arasında İbrahim Bey de bulunmaktaydı. 20 Ekim 1801 tarihinde diğer Kölemen beyleriyle birlikte İbrahim Bey de tutuklandı. Ancak araya İngilizler'in girmesiyle birlikte diğer Memlûk beyleriyle birlikte İbrahim Bey de serbest bırakıldı. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa da Memlûk beylerinin nüfuzunu kırmak için mücadele başlattı. Mehmed Ali Paşa, 1 Mart 1811 tarihinde düzenlediği bir ziyafette birçok Memlûk beyini öldürttü (Görgün, 2000: 287). Bu ziyafete katılmayan İbrahim Bey, ömrünün son yıllarını Kuzey Sudan'da yer alan Dongola şehrinde geçirdi. 1816 yılında Şubat ayında vefat eden İbrahim Bey'in naaşı, 1817 yılının Temmuz ayında (Hicri 1232 yılı Ramazan ayında) Mehmed Ali Paşa'nın izniyle Dongoladan Kahire'ye getirilmiş ve burada defnedilmiştir (Görgün, 2000: 287).

Raporun yazarı olan Râtib Efendi ise III. Selim döneminde Viyana sefirliği, zahire nâzirliği ve Reisülküttaplık gibi görevlerde bulunduktan sonra 1799 yılında Rodos adasında idam edildi. Kesik başı, seng-i ibrette (ibret taşı) sergilenmeden Kanlıcadaki Ataullah Efendi dergâhına defnedildi.¹³

¹² Mısırlı tarihçi Abdurrahman b. Hasan Cebertî (ö. 1240/1825)'ye göre, Murad Bey "Mısır ikliminin harap oluşu"na sebep olanlardan birisiydi. Bununla birlikte, Cebertî onun âlimleri sevdiğini ve onlara karşı saygılı davrandığını belirtmektedir. Bu hususta bkz. Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî, *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. 3, ed. Abdurrahman Abdurrahman Abdurrahim (Kâhire: Dârü'l-Kütübü'l-Misriyye, 1997), s. 275. Cebertî ve eserleri hakkında bkz. Halil İbrahim Erol (2021), *Mısır'da Tarihyazını: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine* (İstanbul: İlem Yayınları), s. 140-223; Mehmet Maksudoğlu, "Cebertî, Abdurrahman b. Hasan (ö. 1240/1825)," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7 (1993), s. 190-191.

¹³ Uzunçarşılı, "Tosyalı Ebübekir Ratib Efendi," s. 69. Kanlıcada bulunan bu tekke, XVIII. yüzyıl ortalarında Nakşi şeyhi olan Mehmed Atâullah Efendi (ö. 1203/1789) tarafından kurulmuştur. Bu tekke hakkında bkz. M. Baha Tanman (1991), "Atâ Efendi Tekkesi," *DİA*, c. 4, s. 36-37; Ramazan Muslu (2003), *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, (İstanbul: İnsan Yayınları), s. 297. Raporun yazıldığı dönemde sultan olan I. Abdülhamid de tasavvufa meyilli bir hükümdardı. Kırm'ın geri alınması için düzenlenen 1787 yılındaki seferin zaferle neticelenmesi için İstanbul'daki tekkelerde dua edilmesini istemişti. I. Abdülhamid'in bizzat dua etmesini talep ettiği kişiler arasında Yenikapı Mevlevihânesi şeyhi olan Ebübekir Çelebi de bulunmaktaydı. I. Abdülhamid'den önce sultan olan III. Mustafa (hük. 1171-87/1757-74) de tasavvufa ilgi duymaktaydı. Onun tebdil-i kıyafet ziyaret ettiği şeyhler arasında Kaşgâri Tekkesi şeyhi olan Geylânî İsâ Efendi (ö. 1206/1791) de bulunmaktaydı. Doksan yaşlarında vefat eden bu şeyhin türbesini III. Selim (hük. 1203-22/1789-1807) inşa ettirmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Sarıcaoğlu (2001), *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı), s. 76; Hamid Algar (2019), *Nakşibendilik*, çev. Cüneyd Köksal, Ethem Cebecioğlu, İsmail Taşpınar, Kemal Kahraman, Nebi Mehdiyev, Nurullah Koltaş, Zeynep Özбек (İstanbul: İnsan Yayınları), s. 225. Fikret Sarıcaoğlu'nun kitabından beni haberdar eden Faruk Akyıldız'a teşekkür ederim.

Râtib Efendi tarafından hazırlanan rapor gayet kapsamlı olup önemli bilgileri içermektedir. Raporda Şehzâde Selim'e Mısır fâtihî I. Selim'in yılmak bilmeyen güçlü iradesi ve azmi örnek gösterilmektedir. Mektubun neredeyse yarısı I. Selim'in nasıl padişah olduğunu ve Mısır'ı nasıl fethettiğini anlatmaya ayrılmıştır. Yazarın dönemindeki devlet adamları hakkındaki tespitleri orijinal olmakla birlikte Kölemen beyleri hakkında verdiği bilgiler duygusal tepkilere dayanmaktadır. Onun ayrıca kendi yaşadığı çağa ait başarılı örneklerle pek değinmediği görülmektedir. Râtib Efendi, Mısır hakkındaki rapordan yaklaşık beş yıl sonra kaleme aldığı Viyana Sefâretnâmesi'nde ise kendi yaşadığı çağdaki Deli Petro ve Büyük Frederick gibi birçok başarılı örneği ayrıntılı olarak anlatma başarısı göstermiştir. Onun Mısır hakkındaki raporu taşra kökenli bir bürokratın yükseliş hikâyesinin ilk adımlarından birisi olarak görülebilir.

Kaynakça

- Abdurrahman b. Hasan el-Ceberti (1997). *Acâ'ibü'l-Âsâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr*, c. 3, ed. Abdurrahim Abdurrahman Abdürrahim, Kâhire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet* (2018). *III. Cilt*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Algar, Hamid (2019). *Nakşibendilik*, çev. Cüneyd Köksal, Ethem Cebecioğlu, İsmail Taşpınar, Kemal Kahraman, Nebi Mehdiyev, Nurullah Koltaş, Zeynep Özbek, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Arıkan, Sema (1994). "Ebûbekir Râtib Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 10, s. 277-278.
- Arıkan, Sema (1996). "Nizâm-ı Cedid'in Kaynaklarından Ebubekir Râtib Efendi'nin 'Büyük Lâyihâsı'", *doktora tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bayram, Fatih (2000) "Ebûbekir Râtib Efendi as an Ottoman Envoy of Knowledge Between the East and the West", *yüksek lisans tezi*, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Beydilli, Kemal (2003). "Mehmed Emin Paşa, Yağlıkçızâde (ö. 1183/1769)" *DİA*, c. 28, s. 464-465.
- Creelius, Daniel; Djaparidze, Gotcha (2002). "Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with Their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. 45, no. 3, 320-341.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı TSMA.E.0491 (29 Z 1201).
- Ebubekir Râtib Efendi (1999). *Nemçe Sefaretnamesi*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul: Kitabevi.
- Emecen, Feridun (1993). "Canbirdi Gazâlî (ö. 927/1521)," *DİA*, c. 7, s. 141-143.
- Emecen, Feridun M. (2010). *Zamanın İskenderi Şarkın Fatihî Yavuz Sultan Selim*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları.
- Erdem, Y. Hakan (1996). *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909*, London: Macmillan Press Ltd.
- Erol, Halil İbrahim (2021). *Mısır'da Tarihyazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine*, İstanbul: İlem Yayınları.
- Es-Seyyid, Seyyid Muhammed (1998). "Hayır Bey (ö. 928/1522)," *DİA*, c. 17, s. 49-50.
- Eş-Şeyh, Refet Ganimî (2010). "Şeyhülbeled," *DİA*, c. 39, s. 90.
- Fleischer, Cornell (1986). *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, The Historian Mustafa Âlî*, Princeton: Princeton University Press.
- Gelibolulu Mustafa Âlî (2009). *Kühü'l-Ahbâr, Dördüncü Rûkn: Osmanlı Tarihi, c. I. Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Görgün, Hilal (2000). "İbrâhim Bey (ö. 1231/1816)," *DİA*, c. 21, s. 285-287.

- Hathaway, Jane (2021). "Mamlûk," *Encyclopedia of Islam, third edition*, Leiden: E. J. Brill.
- Hathaway, Jane (2021). "Mamluks, Ottoman period," *Encyclopedia of Islam, third edition*, Leiden: E. J. Brill.
- Hathaway, Jane (2018). *Osmanlı Hâkimiyetinde Arap Toprakları*, Karl K. Barbir'in katkılarıyla, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hathaway, Jane (2009). *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları: Kazdağlıların Yükselişi*, çev. Nalan Özsoy, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hoca Sadettin Efendi (1999). *Tacû't-tevarih*, cilt: V, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Maksudoğlu, Mehmet (1993). "Cebertî, Abdurrahman b. Hasan (ö. 1240/1825)," *DİA*, c. 7, s. 190-191.
- Miroğlu, İsmet (1984). "Hindistan Hakkında XVIII. Yüzyılda Yazılmış Küçük Bir Eser," *Tarih Dergisi*, sayı: 34, s. 539-554.
- Muslu, Ramazan (2003). *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Sarıcaoğlu, Fikret (2001). "İvazzâde Halil Paşa (ö. 1190 / 1776)," *DİA*, c. 23, s. 494-496.
- Sarıcaoğlu, Fikret (2001). *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı.
- Samsakçı, Mehmet (2007) "Türk Kültür ve Edebiyatında Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 36, sayı: 36, s. 181-199.
- Sunar, Mehmet Mert (2016). Arş İleri: *Asâkir-i Mansûre Ordusunda Teşkilat, Talim ve Talimnameler*, İstanbul: Metamorfoz Yayıncılık.
- Tanman, M. Baha (1991). "Atâ Efendi Tekkesi," *DİA*, c. 4, s. 36-37.
- Tanyıldız, Semanur (2020). "III. Selim'e Sunulan Nizam-ı Cedid Layihaları Arasında Bir Sefaretname: Ebubekir Ratıp Efendi'nin Nemçe Sefaretnamesi," *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 3, sayı: 1, s. 591-607.
- Tuncer, Hüner (1983). "Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratıp Efendi'nin Ozan Yönü (1 resimle birlikte)," *Bellekten*, c. XLVII, sayı: 186, s. 583-585.
- Turan, Şerafettin (1998). "Hoca Sâdeddin Efendi (ö. 1008/1599)," *DİA*, c. 18, s. 196-198
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1975). "Tosyalı Ebubekir Râtib Efendi," *Bellekten*, XXXIX (153), s. 49-77
- Vâsif Ahmed Efendi (1219). *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâyikü'l-Ahbâr*, c. 2, İstanbul: Darü't-tibaati'l-âmire.
- Yangın, Birgül (2002). *Çağdaş Türk Ozanı Barış Manço* Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yeşil, Fatih (2011). *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Râtib Efendi (1750-1799)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yıldız, Aysel (2013). "Şehzadeye Öğütler: Ebûbekir Ratıp Efendi'nin Şehzade Selim'e (III) Bir Mektubu," *Osmanlı Araştırmaları*, XLII, s. 233-274: 239.

Ek

Mısır Hakkındaki Raporun Transkripsiyonu

Yâ Fettâh Yâ 'Alim

Devletlü kerâmetlü necâbetlü merhametlü veliyy-i ni'met-i 'âli himmetim İskender-i zamân Dârâ-dirâyet Kahramân-ı cihan Rüstem-şecâ'at efendim hazretleri Mısır'ın nizâmı ve firâr iden İbrâhîm Beg ve Murâd Beg'in ve onlar ile me'an giden 'alâ rivâyetin on yedi beglerin bâ-tertib-i cezâ-yı sezâ ve i'dâmı veyâhûd itdiklerine izhâr-ı peşimâni ve nedâmet-birle devlet-i ebed-müddete inkiyâd ve itâ'at ve hulûs-ı niyyet birle cürm ve kabâhatlarına hulûs-ı niyyet birle şâyeste-i i'timâd ve sıhhat olacak vechle tevbe ve istiğfâr ve inâbetleri emrinin itmâmı husûsı su'âl-i hümayûn buyurulmuş.

Hak Sübhânehû ve Te'âlâ Hazretleri 'âmme-i 'âlemiyânın nazargâhı ve bi'l-cümle hayır-hâhanı saltanatın ümidgâhı olan vücûd-ı cihan-sûdların kâffe-i hatâ ve hatarlardan cemî'-i elem ve kederlerden mahzûz ve sâlim ve nazar-ı inâyet ve şâye-i merhametlerin cümle cihân ve cihaniyân ve bâ-husûs bu 'abd-i ahkar ve ednâ 'abd-i nâ-tüvânları üzerinde kâ'im eylesün. Nizâm-ı Mısır ahvâli ricâl-i 'asra göre bu tâkım ve bu refât ile bu devirde evvelki hâline girmek müşkil olmuştur.

Hak Te'âlâ 'alim ve dânadır. Kulunuz yemîn ve kaseme mübtelâ değilim. Hilâf yere and ve yemîn şöyle dursun gerçek mahalde bile yemîn itdigim nâdir vâki' olmuştur. Mısır'ın nizâmı gerçe be-gâyet güç oldu. Velâkin devletlü, şecâ'atlü ve gayretlü efendimiz gibi akıl ve ferâset ve 'ulüv-i himmet ve şecâ'at ve gayret sâhibi hakkı bâtuldan ve hayrı şerden ve eyü-yi kötüden ve sâdıki hâinden fark ve temyize kâdir ve hak söz taraf-ı hümayûnlarına 'arz olundukda sem'-i kabûl ile iz'ân ve idrâk icrasına muktedir bir pâdişâh-ı gayûrun vücûd-ı pür-nûrlarıyla serir-i saltanat-ı Osmâniye'ye müşerref oldukda Hazret-i Rabbü'l-'İzzet'in havl ve kuvvet ve 'avn ve inâyeti ve siz efendimiz gibi sâhib-i gayret ve diyânet bir şehinşâh-ı 'âli-siretin nazar-ı refet ve hüsn-i himmeti ile Mısır'ın tedbiri ve ikiyüz sene mukad-dem olan sûrete girmesinin tanzim ve takdiri birkaç tarik ile karin-i imkân ve eshel ve âşân olmağla egerçe hâk-i pâ-yi kîmyâ âsâlarında kullarınız gibi 'âcizlerin tedbiri karıncanın Hazret-i Süleymân'a ba'zı kelâm tezkîri gibi bi-edeblik ve küstâhlıktır. Ancak pâdişâhlarda gönül olmayub merhamet ve mürüvvet sâhibi olduklarından ve 'ale'l-husûs siz efendimizin biz kullarınıza müsâ'ade ve kerem ve merhameti haddimizden efzûn olduğundan lutf-ı izz ve ruhsatlarına ve kemâl-i 'afv ve merhametlerine istinaden hâtır-ı hakîrânemize gelen tahrire cesâret olunur.

'İlm-i şeriflerine hafî buyurulmaya ki tedbir-i umûr ve nizâm-ı ahvâl-i cumhûr her vakit ve 'asır ve devletin ve her iklim ve devletin ve her iklim ve bilâd ve memleketin tabî'at ve 'âdetine göre olduğuna binâen her kağı şehriyât-ı nâmdâr ve ne şekil pâdişâh-ı cihandâr Mısır'ın nizâmı ve işbu isyân iden beglerinin kârının itmâmını 'akl ve rüşd ve sadâkatına i'timâdi olduğu bendelerinden kağı bendesine emr ü fermân buyururlar ise ol bendenin üzerine vâcibdir ki kendüyi böyle umûra me'mûr iden pâdişâh-ı a'zam ve sadr-ı ekremin ve bu ikisinin mukarreblerinin hâl ve şân ve keyfiyyet ve 'akl ve iz'ân ve dirâyet ve mizâc ve tabî'at ve televvün ve temkîn ve tabî'atlarını ma'lûm idinüb ba'dehû Mısır'ın tabî'atını ve içinde olan ümerâ ve 'ulemâ ve sulehâ ve sâdâta ve şürefâ ve ocaklu ve fukarâ-yı ahâlî ve

re 'âyâsının 'âdet ve üns ve ülfet ve neye meyl ve râğbet ve neden vahşet ve nefret ve havf ve haşyet ve mahzûziyyet ve memnûniyyetlerini bilüb âna göre tedbire şürû' itmek lâzımdır ki Cenâb-ı Rabb-i Kadîr re'y ve tedbiri âşân ve teysîr idüb takdîrine muvâfık eyleye. Binâen 'aleyh egerçe ser-i devletlerini tasdî' olur. Ancak tafsîl-i hâl ve tatvîl-i makâle muhtâc olmağla mufassalan 'arz olunur.

Vaktinde sâhib-kırân ve 'asrında mânend-i İskender şehinşâh-ı kişveristân olan zübde-i selâtin-i Âl-i 'Osmân Sultân Selîm Han 'aleyhi'r-rahmeti ve'r-rıdvân hazretleri Mar'âş ve Adana ve Diyârbekir ve Elbistân ve Şâm ve Haleb ve Trablus ve Safed ve Saydâ ve Beyrût ve Yâfe ve 'Akkâ ve Gazze ve Remle ve Haremeyn-i muhteremeyn ve Kuds-i şerîf ve Mısır ve temâmen 'Arabistan ve Kürdistân ve Âzerbaycan ve Dağistan ve Revân ve Tiflis ve Bitlis ve Tebrîz ve Şemâhî ve Şîrvân memâliklerini dokuz senelik saltanatında sühuletle feth idüb bu memâlikin beglerine ve hâkimlerine ve hanlarına ve sultanlarına gâlib olması birâz merhûm-ı müşârûn ileyhde olan hasletlerine mebnî idi. Evvelâ 'uluvv-i himmet ve sabır ve tevekkül ve gayret ve temkin ve vakâr ve metânet ve şecâ'at ve sehâvet ve kadr-i 'ulemâ ve erbâb-ı ma'rifeti ri 'âyet ve icrâ-yı resm-i hukuka dikkat sâhibi idi. Şehzâde iken kendüsi Trabzon'da vâlî idi. Peder-i vâlâ-güherleri cennet-mekân firdevs-âşiyân Sultân Bâyezid Han hazretleri Konya vâlîsi olan büyük oğlu Sultân Ahmed hazretleri tarafına mâ'il ve şehzâde-i müşârûn ileyh hazretleri 'iş ü nûş ve zevk ve safâya kâ'il olduğundan meşakkat ve mihnet-i seferden âzâde olalım diyü erkân-ı devlet ve vüzerâ ve ricâl Sultân Ahmed hazretlerinin velî'ahd olub pederinden sonra serîr-i saltanata cülûsunu Sultân Bâyezid-i velî kuddise sirruhu'l-'aliyy hazretlerine terğib ve teşvik esbâbını muhassıl idiler. Müşârûn ileyh hazretleri pîr ve 'alîl ve ihtiyâr ve 'ibâdet ve tâ'at-ı Hak'la evkât-güzâr olub terk-i cihâd ve gazâ itmekle Anadolu'da yer yer havâric zuhur ve bakiyye-i tavâ'if-i mülûk Adana ve Mar'âş tarafında Zülkadrlüden Şehsüvaroğlu gibi ve 'Acem'de Şeyh Safî evlâdından Şâh İsmâ'il gibi nice bedbahtlar ve Mısır pâdişâhi Sultan Kayıtbay ve ba'dehû Gavri gibi nice tama'kâr ve sitemkârlar taraf-ı memâlik-i mahrûseye hücûm ve Rûm ili tarafından dahî Nemçe ve Macar ve Leh ve Engürüs ve Venedik kralları deryadan ve karadan bilâd-ı İslâmiyye'ye vaz'-ı kadem-i şûm idüb ihtilâl-i milk Sultân Selîm hazretlerinin sâmi'a-ı hümayûnlarını tehdîş itmekle birkaç bin 'asker ile Trabzon'dan sefineler ile Rûm ili tarafına çıkub pederini ziyâret ve kendü ile 'Acem ve İran semtinde şâhlık da'vâsında olan İsmâ'il-i Erdebilî Anadolu'da gelüb Sivas'a dek ve Şehsüvaroğlu 'Alâ'üddevle Kayseriyye'ye dek hasâret ve re'âyâya isâl-i mazarrat itmekle, "Bana izin vir. Varub şunların hakkından geleyim," diyü meşveret murâd eyledikde Sultân Bâyezid-i Velî kuddise sirruhu's-seniyy hazretlerinin yanında olan vüzerâ ve erkân-ı devletin Sultan Ahmed tarafına meyl ve râğbetleri olmağla men' ve def'ine dikkat ve 'asker tertîb üzerine hücûma müsâra'at itmeleriyle iki 'asker karşı karşıya kaldıkda Sultân Selîm hazretleri, "benim merâmım cenk değildir. Pederimi bir nice zamân görmedim. Ziyâret ve umûr-ı devlete müte'allik hayırlı meşveretdir," diyü söz ağnatmak üzere iken iki tarafın 'askerinden bir iki nefer gavga idüb tarafeyn ayaklanmağla Sultân Selîm hazretlerinin merâmı cenk olmadığından sabr idüb yanında on on beş bin 'asker mevcûd iken ve cenk itse başa çıkmak elinde iken mahzâ sabr ve diyânet ve mürüvvetden ve hakk-ı pederi ri 'âyet itmekle 'avdet idüb oğlu Sultân Süleymân hazretleri ol esnâda Kırım memleketinin kürsü vilâyeti ve makarr-ı hükûmeti olan Kefe beylerbeyisi olmağla ol tarafa sefine ile 'azîmet buyurdıklarında ol vakit Kırım Hanı olan bizzât kendüsi 'askeriyle istikbâl idüb yanaşdılar. Mukâbil gelürken yaklaştıklarında Tatar Han at başın çekdiler. Böyle kasd itdi ki Sultân Selîm Han hazretlerinin ayaklarına varmaya. Belki atlar geleler, bunu ağnayub onun 'ınanını çekdiler. Tatar Han bu hâli göricek ilerü geldi. Sultân Selîm Han hazretleri dahî ilerü geldi ve at üzerinde birbirleriyle musâfaha itdiler ve yanaşub birbirle-

riyle musâhabet iderek at başı berâber gıtdiler. Tatar Han kendüye teselli virüb ve vüzerâ ve ümerâ ve erkân-ı devletin karındaşı Sultân Ahmed hazretleri tarafına meyl ve rağbet idüb kendüye babasıyla görüşdirmediklerine ve üzerine 'asker çekdiklerine keder itmemek üzere nice teselli virüb "gam çekme, eger dilersen iki yüz bin Tatar 'askeri vireyim, var kuvvet-i kâhire ile tahta cülüs eyle," didi. Sultân Selîm Han hazretleri dahî Tatar Han'a cevâb virdi ki, "biz dünyâ arzusu ve saltanat sevdâsıyla İstanbul'a gitmedik. Mücerred merâmımız pederimizi ziyâret ve memalik-i mahrûsede zuhûr iden Celâlî eşkıyasını ve Şâh İsmâ 'il'i def' idelim. Erkân-ı devlet ve vüzerâ ve ümerâ tâc ve tahta tama 'a 'azv ü isnâd idüb üzerimize 'asker çekdiler. Murâdımız tâc ü taht olmamağla cenk itmeyüb 'avdet eyledük. Mukadder ne ise ol olur. Babamızın üzerine 'asker çeküb yürümek bize düşmez," didiler. Kendüye ta 'yın olunan konağa geldikte yanında olan mukarrebler ve hıdmetkârân ve havâss-ı etbâ Hanun kendüye söylediğini sordukda ifâde eyledi. Anlar didiler ki, "niçün Tatar Han'un vireceği 'askeri kabûl itmedin," diyü hücum itdiklerinde buyurdılar ki, "farazâ biz saltanat talebinde olsak bile Tatar Han'ın bize virdiği yüz iki yüz bin Tatar 'askeri ile gelüb İstanbul'u muhâsara ve zabt ve taht-ı saltanata cülüs itmek bizim 'uluvv-i himmet ve Hak Te 'âlâ'ya olan tevekkül ve rabt-ı kalbimize ve sabr ve gayret ve diyânet ve insâf-ı mürüvvet ve 'adâlet ve 'âkıbet-endişliğimize ve şecâ 'atimize münâfi ve muğâyir olur," diyü buyurdılar. Vâkı 'a Sultân Selîm hazretlerinin bu bâbda olan fikr ve mülâhazalarından kemâl-i 'akl ve ferâsetleri ma 'lûm olur. Zirâ Tatar Han kendüye 'asker virüb Tatar leşkeriyle taht-ı saltanata cebren ve kahren kuvvet-i kâhire ile cülüs itse evvelâ mecmû' krallar ve keferre pâdişâhları ve 'Acem şâhi Şâh İsmâ 'il ve Mısır'da Sultân Gavri ve etrâfda ol zamân mevcûd olan tavâ'if-i mülûk dirler ki, "Sultân Selim'de bizâtihi şecâ 'at ve ferâset ve diyânet ve 'uluvv-i himmet ve 'akl yokdur. Âni saltanata Tatar Han i 'ânet ve imdâd idüb oturtdu. Yohsa onun kuvvet ve i 'âneti olmasa ol saltanatına cülüs idemez idi. Tatar Han'ın çırağdır," dirler idi ve "hem Sultân Selim'in aklı olaydı Tatar 'askerini getirüb ebâ ve ecdadınin feth itdiği bilâdi yağma itdirmez idi ve insâf ve 'adâleti olsa fukarâ-yı re 'âyâyı Tatar 'askerine pâyımın itdirmez idi ve babasının hakkına ri 'âyet itmedi ve nâmûs-ı saltanatını himâyit itmedi ve fukarâya merhamet itmedi" dirler idi. Bundan mâ 'adâ Kırım Hanı'nın çırağlığını kabul itmek ve Tatar Han kendüye bu mu 'âmeleyi idüb dürlü dürlü teklif eyledikte âna müsâ 'ade göstermediği hâlde aralarına bürüdet girüb sâ'ir şehzâdeler dahî Tatar Han tarafına kaçub Tatar 'askeriyle gelüb saltanata nâ'il olmak fikrine düşecekler idi. Bu mülâhazalar sebebi ile kemâl-i 'akl ve ferâsetinden 'uluvv-i himmeti Tatar Han ehl-i İslâm iken onun imdâd ve i 'ânetini kabul itmeyüb kendü hüsn-i tedbiri ile ve 'akl ve ferâseti ile vüzerâ ve erkân-ı devlet kendiden büyük birâderlerine mâ'il iken saltanata cülüs eyledi ve ne güne hüsn-i tedbir ile saltanata mâlik oldı, ba 'zı kütüb-i tevârihde mestûrdur. İşte Sultan Selim böyle 'âlî himmet ve sâhib-i 'akl ve tedbir bir pâdişâh idi ki ehl-i İslâm'dan iken ve Âl-i 'Osmân pâdişâhının tevâbi 'inden iken onun kendüye 'asker ile vesâ'ir cihetle imdâd ve i 'ânetine rızâ virmeyüb kabul itmedi. Fekeyfe ki keferre ve dîn düşmanı olan kralların ve pâdişâhların imdâd ve i 'ânet ve ittifâkını tab '-ı devletleri kabul ve ihtiyâr eyleye.

Hak Te 'âlâ vücûd-ı Hümâyûnlarını hatâdan hıfz eylesün. Şecâ 'at iki bin adamın içine başlu başına at sürmekden 'ibâret degildir. Belki şecâ 'at didikleri iki 'asker veyâhûd iki düşman karşı karşıya geldikte karşusunda olan 'askerin çokluğundan ve heybetinden veyâhûd top ve cebehânesinden ve barut ve mühimmâtında ve at ve kılıç ve mızrak ve ok yay kullanmasından havfâ düşüb yüreği oynamağa başlarsa ol adamda şecâ 'atdan eser yokdur ve eger düşman tarafı ne kadar kavî olub ve 'asker ve mühimmâtı ve cebehânesi nizâmlı ve râbitalı olur ise düşmanın bu ahvâlden kat 'â derûnunu oynatmayub metîn ve müstahkem durursa işte ona şecâ 'at dirler. Kuvvet-i kalbi ve sözünde sebât ve metâneti olan adama sâhib-i

şecâ'at dirler. Yohsa düşman yüz bin 'asker ile gelmiş ve şöyle top ve cebehâne ve nizâmlı imiş fûlan memleketi muhâsara idecek diyü düşmanın lafına ve ayak patırtısına kulak tutub televvün iden adamda şecâ'at olamaz.

Sultân Selîm Han 'aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân hazretleri İstanbul'a gelüb pederine ve büyük birâderlerine gâlib olduğu 'asker ve zor ve kuvvetleriyle degildir. Cümlesi hüsn-i tedbir iledür ve kezâlik Mısır sultânı gibi Haremeyn pâdişâhına gâlib olması hüsn-i tedbir iledir. 'Asker kuvvetiyle değildir. Zirâ Sultân Gavri Mısır'dan hareket ve Haleb eyâletinde Merrec-i Dâbık nâm mahalde Sultân Selîm Han hazretleriyle harb ve cenge mübâderet eyledikde sâlt kendünün satun alub terbiye ve cenk ta'lîm ve silahşörlük 'ilmini tefhim itirdiği on üç bin ta'lîmli kölesi var idi. Ondan mâ'adâ yüz elli bin neferden mütecâviz atlu ta'lîmli mızrak sâhibi 'askeri var idi. Mısır'dan bir 'azamet ve 'aceb ve gurûr ile çıkdı ki varub bütün Anadolu'da olan memâlik-i Âl-i 'Osmanî zabt idüb İstanbul'ı dahî muhâsara eyleye. Hattâ bu mülâhaza ile emvâl ve nükûd-ı vâfire me'an getürdüginden başka yüz kantar altun elli kantar tibr ve iki yüz kantar gümüş bilesince götürdü. Sikke kesüb 'askerin umûrına sarf eyleye. Sultân Selîm hazretlerinin 'askeri bunların dört bölükde bir bölüğü ancak var idi ve hazine ise ekall-i kalîl idi. Heb bezirgânlardan karz akçe alub öyle gitmiş idi ve lâkin himmetleri 'âlî olub bâlâda mezkûr hasletler kendüde mevcûd olduğundan hüsn-i tedbir ile Sultan Gavri'ye ve babası Sultân Bâyezîd'e ve birâderleri Sultân Ahmed ve Sultân Kurd [Korkud] hazerâtına ve sâir birâderleri oğullarına ve Ramazanoğlu'na ve Zül-kadiroğlu Şehsüvârzâde'ye hüsn-i tedbir ve ferâset ile gâlib olduğu tevârih mütâla'a idenlerin ma'lûmlarıdır.

Meşhûr meseldir ki kal'a içinden alınur. Pederleri Sultân Bâyezîd Hân-ı Velî kudde sirruhu's-seniyy hazretlerinin gâlib olması mukaddemâ Trabzon'dan mücerred babasını ziyâret ve saltanatda vukû' bulan ihtilâlîni def'ini meşveret ve kendüye bir mikdâr 'asker virdiği sûrette Şâh-ı 'Acem ve Şehsüvârroğlu tasallutunu memâlik-i mahrûseden def'e himmet kasdıyla İstanbul havâlisine geldikde vüzerâ ve erkân-ı devlet ve mukarrebler Konya vâlisine büyük birâderleri Sultân Ahmed tarafına meyl ve râğbetleri olduğundan babası yanına gelmekden kânûn değildir diyü men' ve def' üzerine 'asker çekdikleri yukarıda zikrolunmuş idi. Sultân Selîm Hân hazretleri bunların bu hâline be-gâyet hüzn-i derûn ve elem ve keder-i günâ-gün çeküb egerçe Kırım ikliminde Kefe nâm şehri geçüb gitdi ve lâkin mahfi Ocaklı ve Yeniçeri zâbitlerine ve kokonoslarına ve eşbe ve nâmdârlarına surre ve 'atiyye ve hediyye gönderüb ma'lûmunuzdur babam altmış sekiz yaşına girdi. 'Alil ve ihtiyar olmağla 'illeti gün günden müştedd olub umûr-ı devlet müşevveş ve muhtell ve emr-i saltanat mu'attal kaldı ve vüzerâ ve erkân-ı devlet seferden usanmışlar ve râhata alışmışlar. Cenk ve gavga istemezler. Zevk ve safâ kaydında dirler ve büyük karındaşım Sultân Ahmed 'iş ü 'işrete mâ'il ve saz ve söz ve sayd ve av ve şikâre kâ'ildir. Anların meşreb ve tabi'atlarından âna râğbet iderler ve Sultân Korkud gerçe 'âkıldır ve lâkin nesli ve evlâdı olmuyor ve hem ol dahî çelebi bir zâttır. Cefâya tahammül idemez ve kendülerde gayret ve 'uluvv-i himmet yokdur. Ben anların gayretsizliğin ve himmetleri olmadığını bildim ve âbâ ve ecdadımızın niçe yeniçeri ve 'asker ve hazine telef idüb feth itdikleri memleketleri ellerinden aldracağını cezm itdim. Babamı ziyârete geldim ki ânunla meşveret idüb biraz asker alub varub Şehsüvârroğlu ve Şâh İsmâ'îl'in haklarından gelem ve Anadolu [da] zuhûr iden Celâli eşkiyâsın def' idem. Vüzerâ ve erkân-ı devlet sizin âbâ ve ecdârlarımızın benim ata ve dedelerim ile baş ve cânlarını fedâ iderek feth itdikleri memâlikî sıyânet itmeyüb beni def' ve üzerime babasına 'âsî oldı diyü 'asker çekdiler. Hâlâ sizler ki 'askerî tâ'ifesisiz bu vilâyetler sizlerin ve babalarımızın kılıçlarıyla feth oldı. Bunun böyle elden çıkmasına rızâ virirse-

niz biz ne deyelim. El-hukmü lillâh ve eger siz anlar ile bile olmayub bana meyl ve ra'bet idüb beni isterseniz 'avn ve 'inâyet-i Rabbü'l-'âlemîn ile ben a'dânın hakkından gelmege 'ahd iderem diyü gizli hafî 'askeri tâ'ifesine böylece haberler ve mektûblar göndermekle hüsn-i tedbir eyledigine binâen kul tâ'ifesi dahî Der-sa'âdet'den Kırım diyârında Kefe nâm mahalle Zenberekcibaşı'yı gönderüb Sultân Selim'i da'vet itdiler. Müşârün ileyh hazretleri bi-pervâ gelüb Yenibağçe nâm mahalde otağını kurub babasına haber gönderdikde anlar dahî 'askeri tâ'ifesi ânunla bile oldıgın iz'ân idüb bilâ-nizâ' geldi. Tahta cülûs eyledi.

Sultân Selim Hân 'aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân hazretleri sözünde sâbit-kadem ve her ne ki va'd ider ise hilâf itmeyüb himâyesine ilticâ ve tarafına kulluk ve sadâkat idenlerin hâcetlerini bitürmek ve 'adüvlerinden halâs ile 'inâyetine mazhar görmek bâlâda bast olunan 'âdet ve hasletlerinden oldıgına binâen Zül-kadiroğulları ki tavâ'if-i mülük nesillerinden bâkîdir. Mar'aş ve Adana ve Elbistân ve Diyârbekir ve ol havâlilere va ba'zı Türkmen ve Ekrâda hükümet iderler idi. Hem Âl-i 'Osmân halledellâhu saltanatehüm ilâ âhiri'z-zemân pâdişâhlarına intisâb ve temelluk suretlerini gösterirler idi ve hem Şâh-ı 'Acem ve Mısır sultânları taraflarına 'arz-ı 'itâ'at ve 'ubûdiyet idüb her tarafa birbirini nifâk iderler idi. Ol silsileden Şehsüvâroğlı ecdâd-ı kirâmlarından Sultân Bâyezid-i Velî kudde sirruhu's-seniyy hazretleri ile Mısır sultânı Kayıtbay'ı birbirlerine tutuşdurub nifâk ve beyenlerinde ateş-i harbi iş'âl itmekle mülk-i Mısır Sultân Kayıtbay bir takrîb mezbûr Şehsüvâroğlı ahz ü giriftâr ve kayd ü bend ile Mısır'a ihzâr ve Mısır'da Bâb-ı Züveyle nâm mahalde salb ve berdâr idüb küçük oğlı 'Alâüddeve nâm bedbaht anda bile ahz olunmak hasebiyle çerâkise devleti mülki Sultân Kayıtbay tarafından mezbûr 'Alâüddeve behresine babası memâlikinin harâc ve îrâdından be-her sene Mısır hazîne harâc virmek üzere babası Şehsüvâr oğlı yerine hâkim nasb olunmuş idi. Mezbûrun büyük oğlı 'Ali Beg bu hâli müşâhede eyledikde Sultân Selim Hân hazretlerinin mukarreb ve mu'temedleriyle mahfî haberleşüb Sultân Selim'i va'dinde metin ve kendüye ilticâ ve sadâkat ideni 'inâyet ve keremine mazhar ideceğini yakın bilüb rikâb-ı Hümâyûnlarına doğrulub gelüb 'arz-ı hâl eyledikde, "Elem çekme, seni baban mülki ile kâmyâb ve kâmbîn iderem!" diyü va'd buyurmuşlar idi. Hâk-i pâ-yi hümâyûnlarına takdim olunan Mısır târihinde tafsil olundığı üzere Şehsüvâr oğlı 'Alâ'üd-devle'nin hıyâneti ve Devlet-i 'Aliyye tarafına ihâneti zuhûr idüb def'i lâzım geldikde Hâce Târihi ve 'Âli Târihi tahrîr eylediği üzere Sultân Selim yanında olan Şehsüvâr oğlı 'Ali Beg serdâr-ı 'asker ta'yîn ve on bin 'asker ile mîr-i mîrân Sinân Paşa ma'îyyetine tahsis ve birâderi 'Alâ'üd-devle üzerine gönderilmekle hüsn-i tedbir ile bir hamlede mezbûr 'Alâ'üd-devle'yi evlâd ve 'ıyâl ve etbâ'ıyla tutub kılıcdan geçürdikleri ve Sultân Gavri'ye istinâd ve istinsâb da'vâsında oldıgından başı Mısır'da Gavri'ye gönderildiği tevârih-i Âl-i 'Osmân'da muharrer ve bu keyfiyyet böyle suhûletle husûl-pezir olması itlâf-ı 'asker ve hazîne sebebi ile olmayub hüsn-i tedbir ile 'ukalâ'înde mukarrerdir.

El-harbü hud'atün hadîs-i şerifi üzere düşmana gâlib olmak ve harb ve cenk hiyle ve hud'adan 'ibâret ve şecâ'at didikleri başlu başına on bin 'asker içine at salub kılıc çekmek olmayub belki düşman her ne kadar çok ve cebehâne ve mühimmâtı kesir ve 'askeri ta'limi ve cenk-âver ise dahî andan havfını kimesneye izhâr-ı metânetdir. Zirâ bir adam Kahraman ve Rüstem olsa kendi gibi bir adama nisbdir farz idelim bir adama otuz adama cevâb vîrsün asker içinde böyle yiğit beş on nefer ancak bulunur. Onların cesâreti ile iş temâm olmaz. Bâ-husûs bu cesâret tob ve tüfenk için olamaz. Kılıç ve mızrak da olabilir. Fe-emmâ 'âkıl ve tedbir sâhibi bir serdâr ve başbuğ on bin 'askerin başı olsa yüz bin 'askerin göreceği işi görür. Hüsn-i tedbir ve metânet ile ve lâkin hevâ-yı nefsi ile oynar ve nifâk ve nefsanîyete mâ'il ve 'iş ü 'işrete kâ'il ve tabî'atı cem'-i mal ve ahz-ı rüşvet ve herkese 'unf ve 'azamet ve

şiddet ve kendüsünü begenüb cümleye muhâlefet ve 'inâd meşrebinde olduğu suretlerde üç-yüz dört-yüz bin 'asker olsa bir fâ'idesi müşâhede olunmayub belki bu çok 'askerin mazar-ratı olur. Nitekim bu def'a vukû' bulan Moskov Seferinde olduğu gibi seksen iki târihinde Moskov Seferi oldukda Emîn Paşa merhum serdâr-ı ekrem ve Sadr-ı A'zam idi. Sancağı-ı şerifi ile Âsitâne'den hareket buyurdıklarında Baba Dağı'na vardıklarında ma'iyetlerinde olan 'asker dört-yüz binden ziyâde olduğu ma'lûm-ı bendegânemdir. Gerçi kulunuz sefere gitmedim. 'Abd-i ahkârınızı rikâb-ı Hümâyûn'da kalacak küttâb bendelerine tertib itmişler idi. Râ'if İsmâ'îl Paşa merhûm re'îsü'l-küttâb idi. Bu kulunuzu onun m'iyetine tertib itmişler idi ve lâkin işin içinde olduğundan gereği gibi tahkik itmiş idim ki dört-yüz binden mütecâviz 'asker var idi ve nefsu'l-emrde Emîn Paşa merhûm 'âkıl ve metin ve müdebbir ve okur yazar bir vezir-i lâ-nazîr idüğünü kimesne inkâr itmez ve hem rüşvet ve tama'ı dahî yok idi ve söz ağnar ve iş bilür re'y ve tedbire kâdir bir vezir idi ve olur olmaz ayak batır-dısından gözünü kıbmaz cesûr ve gayûr idi. Böyle iken bir akçe birini tutmayub bu kadar 'askerin perişân olmasına ve belki bu kadar rüsvâyılığa ol sebeb oldu. Hikmeti budur ki be-gâyet 'inâd ve kendi özünü ve sözünü beğenmiş 'âlem nazarında hacir ve şecer makûlesi olub bir kimesnenin yanında sehven ve 'amden bir hatâsı olsa 'afvı kâbil değil. Şiddet ve nefsen niyyet sâhibi olduğundan ricâl-i devlet ve vüzerâ-i saltanat kendiden emniyyet hâsıl idemeyüb farazâ bu mansûran ve muzafferan İstanbul'a gider ise bizleri tekdir ider, zararı dokunur mülâhazasına düşünüb zavallı derdmendi iğfâl ve idlâl ve her kelâmında müdâ-hene ve mümâşât ile fâka basdırub katl itdirince çalışdılar ve merhûm efendimiz 'ulemâ ve ricâl-i ordu ve rikâbin ittifâklarından ve Tatar Hân'ın yazdığından ağlaya ağlaya katline rızâ virdi diyül ol zaman ba'zı mu'temedlerden işitdim idi. Sıhhatini bilmiyorum. Ancak Emîn Paşa'nın 'akl ve tedbiri ve gayret ve cesâreti ve yanında dört yüz bin 'askeri var iken fâ'ide virmedi ve 'İvaz Paşazâde Halil Paşa babası Belgrad senesinde Nemçe ile muhârebe ve Hi-sarcık nâm mahalde kırk bin Nemcelü'yi kılıçdan geçürmüşdür. Böyle bir şân sâhibi vezirin evlâdı bu vakitte vezir-i a'zam ve serdâr-ı ekrem bulunmak feth ve zafere sebebdir. Babas-ının şânı yetişür, diyül peder-i vâlâ-güherleri merhûm cennetmekân efendimize 'ulemâ ve İstanbuldaki ricâl-i devlet ve mevâlî-i 'izâmın ibrâmlarıyla münâsib görüb istisvâb ve istih-sân itdiklerinden Baba Dağı senesi 'İvaz Paşazâde Halil Bey'e Der-sa 'âdetde vezâret virilüb orduya irsâl ve ardından mühr-i Hümâyûn dahî gönderilmekle ol sene ordu-yı Hümâyûn'da olan 'asker-i İslâm'ın hadd ü gâyeti olmadığını tevâtüren beyân ve hattâ beş-yüz bin neferi mütecâviz olduğın ol vakit ordu-yı Hümâyûn'da iş başında olanlardan ba'zı mu'temedimiz olan ahhâbımız kullarına ifâde itmişlerdir. Merhûm hasib ve nesib kişizâde ve çelebi zarîf ve hoş meşreb ve kerîm ve sahî bir vezir olduğünü kimesne inkâr idemez velâkin zarîf ve çelebi ve 'iş ü nûşa ve zevk ve safâya mâ'îl ve tâze civânlar ile germiyyete kâ'il olduğundan bir akçelik işe yaramayub bu kadar hazâ'ini telef ve Baba Dağı'na vaz' olunan bu kadar mesârîf ile meydana gelmiş köpriyi bir işe yaramayub yüz binden mütecâviz 'askeri Tuna suyuna döküb ve yüz binden mütecâvizini ise ve giriftâr eylediler. Hâlâ ferâmûş olunmamışdır. Kerem ve sehâ ve haseb ve neseb ve zerafet ve ülfetin bir fâ'idesi olmadığından başka böyle hezimet ve Devlet-i 'Aliyye'de hic vâki' olduğu tevârihlerde görülmemişdir. Sebeb 'akl ve tedbirde noksanı olub zevk ve safâya iştiğâlidir. Ne hal ise Emin Paşa 'asker-i İslâm'ı böyle bozub kâfire esîre (?) ve Tuna'ya dökmemişdir (?). Hülâsa-i kelâm 'askere baş ve serdâr olan kimesne[ye] düşen hâkimi ve temkin ve metânet sâhibi 'âkıl ve müdebbir adam olmak ehemmm ve elzemdir. Cengâver olması egerçe zâhirde cenk vaktinde pek hoş görünür velâkin cenk vaktinde muhâtarası çok olur. Ezcümle kendüsü bi-nefsihî at salub cenge uğrar ise ya bir tob veya tüfeng rast gelüb fevt oldukda bütün 'asker perişân olur velâkin 'âkıl oldukda envâ'-ı hilelere ihdasıyla hasmı perişân ider.

Sultân Selim Hân 'aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân hazretleri Mısır'ı feth idüb Haremeyn'i muhteremeyn hıdmet-i şerifine nâil olması çâk-ı şehzâdeliginde zamirinde câygır oldığına binâen Mısır sultânı Gavri beglerinin 'âkıllarını birer takrîb tarafına celb fikrinde idi. Sultan Gavri'nin beyleri içinde 'akl ve tedbîr ve şecâ'at ve ferâset cihetiyle Haleb beyi olan Hayır Bey cümlesinin a'kal ve erşed ve hüşmendi ve andan sonra Hama beyi olan Canberd Gazâlî 'âkil ve şecî' ve bahadır ve dirâyetmendi idi ve Mısır beyleri içinde bunların ziyâdesiyle nüfuz ve i'tibârı olub Sultan Gavri ve mukarrebleri bu iki begden begâyet ihtirâz iderler idi. Sultan Selim Han hazretleri serîr-i saltanata cülûs itdikden sonra Haleb beyi Hayır Bey'i ve Hama beyi Canberd Gazâlî Bey'i usûl ile el altından tarafına celb idüb dâ'imâ mahfî hediye ve mektûb gönderüb anlar ile dostluk iderler idi. Vaktâ ki Mısır üzerine seferi tasmin buyurdılar mahfî anlar ile haberleşüb anların sadâkat ve istikâmet ve re'y ve tedbîr ve 'ubûdiyetleri Haleb ve Şam ve Mısır ve 'Arabistan fethinde çok işe yaradığı ve dokuz bin 'asker ve nice bin hazineden ziyade Sultân Selim hazretlerine i'ânet ve nusret eylediği tevârihde mesturdur.

Sultân Selim Hân 'aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân hazretleri Mısır'ı feth itdikle ehl-i İslâm'dan ne kadar pâdişâh Mısır'a mâlik olmuşlar ise cümlesinin cevâmî' ve mesâcid ve bîmârhane ve 'imârât vesâ'ir hayrât ve hasenât ve evkâflarını ibkâ buyurub bunların mesârifâtı ve Haremeyn-i muhteremeyn'in gılâl ve vezâ'if ve cerâyâ ve surre ve 'atâyâ-i sâ'ire ve mürettebâtı ba'de'l-ihrac Mısır'da olan yedi ocak zâbitânı mevâcibleri ve Mısır beyleri ve ocak kethüdâ ve zâbitleri ve Mısır kâşifleri ve Nil-i mübârek mesârifâtı ba'de'l-ihrac Mısır'ın irâdından bin ikiyüz Rûmî kîse bâki kalmağla Mısır'dan yigirmi sene mukaddem beher sene irsâliyye hazînesi diyü Dersa 'âdet'e gelen Mısır hazînesi budur ki işbu hazîne hîn-i fetihde Sultân Selim hazretleri feddân başına yedişer pâre virilsün diyü kânûn itmekle feddân başına alınan akçeden hâsıl olub feddân didikleri bir çift yerdir ki ba'zı mahallerde dönüm ta'bir iderler. Bundan fi'l-asıl yedişer pâre alınmak Sultân Selim kânûnı iken şimdi onbeş yigirmi seneden berü yedişer pâre yirine yedişer riyâl alurlar ki riyâl dokdan pâre ider. Bu hesaba göre Mısır'ın irsâliyye hazînesi altmış bin kîseyi tecâvüz ideyor. Bunı mütâla'a idenler Mısır beylerinde mâl-i Kârûn olduğunu ve zulüm ve te'addileri ne mertebelerde olduğu ve yigirmi seneye karîb bin iki ikiyüz kîse irsâliyye hazînesi bile göndermeyüb ve ehl-i İslâm'ın ve pâdişâh-ı Müslimîn'in mâye-i'l-iftihârı olan Mekke-i Mükerreme ve Medîne-i Münevver'e'nin gılâlini ve vezâ'if ve cerâyâ ve surre ve 'atâyâsını irsâl ve bu bâbda gönderilen fermân-ı şâhâneye fakat semî'nâ diyü kat'â icrâ itmedikleri ve heman itâ'atleri lafzî murâd kabilinden idüğü cümlelerin ma'lûmudur. Kendülerde ya'ni beylerde dîn ve imân ve edeb ve hayâ ve Allah ve peygamber havfından zerrece eser yok idüğü âşikârdır.

Mısır'ın irâdı feddâna mahsus olmayub hulvân dahî başkaca Devlet-i 'Aliyye'nin irâdı olduğu ve hulvân didikleri Mısır'da beyler ve kâşifler ve sâ'ir a'yân-ı Mısır 'uhdelerinde olan mukâta'ât fevt ve katl ve firârları hasebiyle mezâda virilmeyüb satıldıkda hâsıl mu'accelâta dirler. Vakt olur ki ba'zı sene bundan üç dört bin kîse hâsıl olur, dirler. Bundan mâ'adâ Mısır'da olan Kıbtî ve Yehûd ve Rûm tâ'ifesinin cizyelerinden dahî külliyyetlü mal cem' ve tahsil olunacağını ve Mısır'da Hind ve Özbek ve 'Acem ve Türk ve 'Arab ve Mağrib ve Çin ve Fağfur'dan bin iki üç bin belki dört beş bin kîse akçeye mâlik bâzîrgân ve tüccâr olduğu ve senede bilâ-veled bunlardan üç dörtü olmazsa bile birisi fevt olub mal beytü'l-mâle hıfz olunması iktizâ ve Dersa 'âdet'e hazîne-i Hümâyûn'a irsâli lâzım iken hulvân ve Beytü'l-mâl için 'Ali Bey şeyhü'l-beled olduktan sonra bir akçe gelmeyüb cümlesi parmak hesabıyla geldiği ve 'Ali Bey katl ve Ebû Zeheb Muhammed Bey fevt olduktan sonra salt bunların üzerinde olan mukâta'ât hulvânı üç bin kîseyi mütecâviz ve belki beş altı bin kîseye bâliğ

olacağı câ'iz iken barmak hesabına götürüb bir akçe hulvânlar için ve bir habbe tereke ve muhallefâtlar için insâf idüb göndermedikleri zâhirdir ve fevt olan beylerin muhallefâtı ve Beytü'l-mâl için beş on seneyi mütecevazdır bir akçe gelmemiştir.

Mısır'da olan gümrükler ve Mısır darbhânesi îradı Mısır vâlilerinin olub Râ'if İsmâ'îl Paşa vâli iken darbhâneye koyduğu adamın nakline göre ve bu aralıkda Re'isü'l-küttâb olan Süleymân Feyzi Efendi beş sene mukaddem yine re'is iken büyük İspanya musâlahasına rızâ virmemekle İspanyol keferesinin İstanbul'da olan murahhas beyzâdesi etrafa üç bin kîse mikdârı rüşvet virüb mezbûrî Mısır'a nefy itdirmeleriyle Mısır darbhâne emâneti dahî tekdir için âna havâle olunmağla ânun tarafından darbhânedede oturan adamının ifâdesine nazaran her ay Mısır darbhânesinden seksen doksân yüz kîse akçe fâ'iz husûli mücerreb ve meşhûd ve me'mûl iken Mısır beylerinin müdâhele ve tasallutları hasebiyle mâhiye on on iki kîseye dek ba'de'l-harac ve masraf bâkî kaldığı ve Mısır vâlileri işte kendülerini oldukça bu darbhâne ile idâre idüb Mısır'ın Bulak gümrüğü üç bin kîse ve Reşid ve Dimyât gümrükleri altı yedi yüz kîse akçe tutacağını ve üç gümrük için Mısır beyleri vâliden hâh ve nâ-hâh mülâyemetle olmaz ise cebren alub iki yüz elli kîse akçe ancak virebileceklerini ve âni dahî beylere giydirdikleri kürk ve ziyâfet mesârifine ve istikbâl-i vâlide olan fişenk şenliği masrûfâtına çıkarub parmak hesabı gösterdikleri sahihdür ve Süveys gümrüğünden ba'de'l-harac ve'l-masraf dört yüz kîse bâkî kaldığı Râ'if İsmâ'îl Paşa'nın gümrüğe gönderdiği emekdâr kulunuza nakl itmiştir. Bu cihetden Mısır vâlilerine bir şey kalmamağla Mısır vâlileri za'if ve beş altı yüz adam ile gitse beslemege bir dürlü kâdir olamayub sekiz dokuz yüz adam ile Mısır'da ancak geçinebilir. Bu cihetden beyler kuvvet bulub günden güne Fir'avn olmakda idiler.

Sultân Selim Hân 'aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân efendimiz hazretleri Mısır'ı tamamen kabza-i tasarrufa aldıktan sonra içine beş bin nefer Yeniçeri birağub bâlâda zikri mürûr iden Hayra [Hayır] Bey'in feth-i memalik-i 'Arab ve zabt-ı Şâm ve Mısır ve Haleb'de zuhur iden hizmet ve sadâkati mukâbili kendüye ve Canberd Gazâlî'ye olan va'dlerini icrâ ve Mısır'ı Hayra Bey'e ve Şâm'ı Canberd Gazâlî Bey'e tevcih ve ikisine dahî hil'at-i şâhânesin iksâ itmekle Hayra Bey zâtında 'âlim ve fâzil ve reşid ve 'âkıl ve 'âkıbet-endiş ve sadâkat-kîş bir âdem olmağla beş yıl üç ay sadâkatle hükûmet idüb 'ömri âhir olunca anda râhat ve ba'dehû dâr-ı âhirete rihlet itdikde Mısır Kâhire hükûmeti Âsitâne'de kubbe-nişin olan vüzeradan Mustafâ Paşa'ya tevcih olunub ol dahî Mısır'a vardıkda Mısır'da çerâkise beylerinden ba'zı ümerâ itâ'atden çıkub fesâd-ı 'azîme cesâret itmeleriyle müşârün ileyh Mustafâ Paşa a'yân-ı Mısır'ı cem' idüb 'isyân iden beylerin üzerine hareket eyledi ve Mısır'da Yeniçeri Ağası olan Kara Mûsa Ağa ve Tüfenkciler Ağası olan Süleymân Ağa'yı bir mikdâr tob ve asker ile ilerü gönderüb beylerin hakkından geldi ve sebeb-i nusret ve gâlibiyet Yeniçeri Ağası ve 'askeri ve sâ'ir Tobcı, Cebeci ve Ocaklu'nun gayret ve sadâkatidir.

Mısır'ın vâridâtı bâlâda bir nebze işâret olundığı üzere miyâs-ı kıyâsdan ziyâde ve efzûn olmağla nân ü nemek hakkı bilmeyen ve gözi ve niyyeti bir hiyânet ve kabâhati zuhurunda âhar devlete firâr ve cins-i âhar yanına 'azîmeti necât ve selâmetine medâr 'add ü şümâr iden 'aklı gözinde ve kanâ'at ve insafı olmayub Devlet-i 'Aliyye'den ednâ kendüye bir sitem ve çin-i cebîn zuhûrına tahammül itmeyüb ve me'mûlüne göre devletden kâm almayub küskünlük iden ve benim sözümi dinlemediler ve kulak tutmadılar ve benden 'âkıl ve iş-güzâr değil iken ve emek ve hıdmet ve 'aklı benden az iken benim gibi 'âkıl ve kârgüzâr ve dünyâyı gezmiş ve her şeye 'akıl yetiştirmiş iş bilir ve elinden iş gelür âdemi bıraktılar ve üzerime ya bir câhili veyâ ahmak ve sersemi veyâ gaddâr ve tama 'kâr veyâ hünersiz korkak

ve kendide şecâ'at yok bir âdemi benim üzerime oturdular fikirlerinde gezen âdemi Mısır gibi bir iklim ve Bağdâd gibi bir mülk-i cesîme zinhâr ve zinhâr vâlî ve hâkim itmek câiz değildir. Zirâ Mısır İstanbul'a ba'îd ve 'ale'l-husûs arada karadan nice mesâfe ve yaban ve sahrâ ve çöller ve susuz ovalar olub bahren Akdeniz'den hâ'il olmağla işte aralıkda Murâd Bey ve İbrâhîm Bey gibi deli ve mecnûn ve 'aklı gözünde kendi şecâ'at ve mal ve gulâm ve etbâ' cihetiyle kuvvet ve kudretine ve servetine dayanub 'âkıbeti mülâhaza itmez ve Devlet-i 'Aliyye'yi böyle bir kaht-ı ricâl ve vüzerâ vakitlerinde bi-huzûr ider.

Hattâ maktûl 'Ali Bey Moskov Devleti ile ittifâk eylediği vâlid-i mâcidleri Cennetmekan Efendimiz'in ma'lûm ve muhakkakları olmağla zâhir-i 'ömr ile dahî müttelik olduklarından Mısır'da ağa vekili olan 'Osman Ağa Mısır'ın ahvâlîne vâkıfdir diyü kendüye vezâret virüb karadan Ser'asker ta'yîn buyurdıkları ve belki ma'iyetine Cezzâr Paşa gibi Karaca Paşa gibi birkaç paşa nefer ta'yîn ve yüz binden mütecâviz 'asker me'mûr itdigi kalemlerde yazılan fermân kayıtlarından ma'lûmdur ve bahren kapudan paşa hazretlerinin ol vakit ta'yîn olunması esnâ-yı sefer olub Moskovlu'nun Akdeniz'de donanması olduğına binâen idi. Egerçe 'Ali Bey Moskovlu ile ittifâk itdi ve birkaç bin kise akçe verdi. Moskov kendüye sefâyin ve tob ve barut ve mühimmât ile imdâd eylesün diyü velâkin Devlet-i 'Aliyye haber alub mukaddemce davrandı. 'Ali Bey'e Moskov'dan imdâd gelmeğe vakit kalmadı.

Şuyûh-ı 'Urbân'dan Hasan ibn-i Mur'î Sultân Tumanbay'ı dek ve hîle ile bir gâbe içine ya'ni bir orman ve ağzı dar bir dereden sokub Sultân Selîm hazretlerinin 'askerine gelüb haber virdiği hâk-i pâ-yi devletlerine gönderdiğim Mısır târihinde mesturdur ve âhar târihinde görmüşümdür ki mezbûr Hasan ibn-i Mer'î Mısır'da Sultân Gavri'den sonra dört beş ay saltanat tahtına geçen Sultan Tumanbay'ı kendi tutub yakalayub Sultân Selîme teslim itmişdür.¹⁴ Zirâ 'Arab kısmı fitne ve nifâk 'ilminde mâhirdirler. Hattâ Hak Te'âlâ *El-A'râbü eşeddü küfran ve nifâkan*¹⁵ buyururlar.

Zirâ Mısır'da 'ulemâ ve meşâyih pek çokdur ve anlar diyânet ve 'iffet sâhibleridir ve Müslimîn beyninde cengi sevmezler ve pâdişâh 'âdil oldukda âna i'ânet iderler ve meşâyih rağbeti gördükde her güne tedbirini iderler. 'Ale'l-husûs beş bin mükemmel Yeniçeri 'askeri ve Tobcı ve Sür'atçı ve 'Arabacı neferâtı tertib oluna. Eger 'ulemâ i'ânet itmezseiler bile firâr iden beylere meyl ü i'ânet idemezler. Zirâ haber alındıkda şer'an fetvâları alınub tedbî olunur ve hem böyle 'âdil söz ağnar tedbîr sâhibi vezir geldiğini elbette beyler işidirler. Zirâ anların câsûsı vardır ve hem belki cebren Mısır'a girerler ise bize zararları do-

¹⁴ Feridun Emecen, Tumanbay'ın yakalanması ile ilgili rivayetleri şu şekilde değerlendirmektedir: "Tumanbay'ın nasıl ele geçtiği konusunda kaynaklarda tam bir mutabakat yoktur. Haydar Çelebi, Şehsuvaroğlu Ali Bey ve diğer beylerin ona yetiştiklerini, Tumanbay'ın göle girdiğini, suda iken ip atılarak yakalandığını belirtmektedir. Şükri Bitlisi ise onun Arap şeyhlerinden Hasan el-Mer'î tarafından tutulup teslim edildiğini yazar. Başka bazı kaynaklarda da Şeyh Hasan'ın rolüne işaret edilir. İbn İyas, Tumanbay'ın Buhayre'de bedevi şeyhlerinden Hasan Mer'î ile kardeşi Şükri'ye sığındığını, Hasan'ın da durumu padişaha bildirdiğini ve onu yakalattığını belirtir. Buna bağlı olarak bir başka rivayete göre Tumanbay, Hasan ibn Mur'î adlı bir Arap şeyhe başvurarak yardım istemiş, o da onu iyi karşılamış ve bir mağaraya gizlemişti. Fakat sonra Tumanbay'ı; Hayırbey, Gazali, Ferhad Paşa ve Yeniçeri Ağası Ayaşa teslim etmek istemişti. Bunu anlayan Tumanbay etrafındakilere rüyasında Hz. Peygamber'i gördüğünü, cennete davet edildiğini, bu bakımdan kendisini terk edebileceklerini söylemişti." Feridun M. Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, s. 294.

¹⁵ "Bedeviler, kâfirlik ve münâfıklık bakımından hem daha beter, (hem de Allah'ın Resûlüne indirdiği kanunları tanımamaya daha yatkındır. Allah çok iyi bilendir, hikmet sahibidir)" Tevbe sûresi, 97. *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, haz. Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağrıncı, Sadrettin Gümüç, Ali Turgut, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s. 201.

kunmasun diyü Mısır 'ulemâsından ve kâşiflerden ve ahâli-i Mısır'dan firârî beylerin elleri câûsları bulunub haberleşürler. Böyle bir 'âkıl ve müdebbir vâli oldukda beyler me'yûs olur ve Mısırlu dahî anlara i'ânet itmez. Niçün ya beyler zâlim gelince yine zulm idecekler ve siz bizi Mısır'dan cüdâ itdiniz diyü hiç olmaz ise kendine dokunmaz ise bile akrabâ ve ahhâb ve ta'allukâtına dokunacağı mukarrerdir. Bu cihetden 'âdil ve sahî ve kerem sâhibi müdebbir vezir oldukda beylerin zevâli ne ise anlar tedbîr iderler.

Ve bu didigim vech üzre bir vâli Mısır'a varub etrâfıdan 'Urbân'ı tahrik ve bezl-i mâl ve va'd ve va'id ve tehdîd ile Mısır'a dâhil olduğundan otuz güne dek bir iş yapıdı ne 'âlâ! Yapmadıysa âhar tedbîr iktizâ ider. Ancak 'Urbân'ın te'ayyüşü Mısır'dandır. Mısır böyle seddoldığın istemezler. Sa'id etrâfında olan 'Urbân'a mahfî haber gönderilüb eger bu Murâd Bey'i ya İbrâhîm Bey'i ikisinden birisini bir takrîb ile getürürseniz size sâl-be-sâl fülân karyeden ya fülân mukâta'adan ya vazîfe tevcih veyâhüd sâlyâne veyâhüd mukâta'a virilür ve'l-hâsıl ol şeyhül-'Arab'ın matlûbı ne ise söyletirilüb kendüye va'd olundukda elbette anları bir hâle benzedirler.

Efendilerimizin sâyelerinde Devlet-i 'Aliyyesini[n] bendesi olub leyl ü nehâr hıdmet-i pâdişâhîde ve umûr-ı mühimmede bulunduğımızdan mücerred Devlet-i 'Aliyye'nin üzerimizde sâyesi berekâtıyla seleflerimizden ba'zıları büyük rütbelere nâil olmak hasebiyle halk ânı bilmez ya dünyâ ümîd dünyasıdır belki bu dahî selefleri gibi devletde büyük adam olur bir işime yarar diyü zamânenin hâli ma'lûm-ı hümâyûnlarıdır. Herkes paşa kapısı hıdmetinde bulunanlara 'akl ve tedbirini ve hünerini bildirmek dâ'iesinde olacakları bi-iştibâhdır. Binâen 'aleyh bu kulları peder-i vâlâ-güherleri cennetmekân efendimiz merhumun evâ'il-i saltanatlarından berü paşa kapusunda az çok karınca kaderince fehvasınca umûr-ı mühimme ve gayr-ı mühimmede istihdâm olunmakdayım. Elbette Şâm ve Şark ve gayrıdan ve Mısır ve Haleb'den gelen âdemler ve kapucubaşılar ve vüzerâ gedüklüleri ve adamları ve zü'amâ ve gedüklüyan ve sâ'ir hademe-i devlet silâhşörân ve hasekiyan ve ağavât-ı Yeniçeriyân ve çavuşân-ı ocak paşa kapusına herkesin mürâca'atları olmağla kulları dahî el-hâletü hâzihî sekiz sene işte bu olduğum hıdmetle du'â-yı bekâ-yı Devlet-i 'Aliyye'deyim. Andan mukaddem merhûm efendimizin Râ'if İsmâ'il Bey'e hüsn-i nazarları olmak hasebiyle devlethâneleri ve bâb-ı sa'âdetleri mercî-i enâm ve melâz-ı hâs ve 'âm idiler. Bu takrîb ile İrân ve Tûrân ve Hind ve Sind ve Mısır ve Haleb ve Âzerbaycan ve Buhârâ ve'l-hâsıl cemî'-i etrâf ve enhâdan gelen fukarâ ve dervîşân ve bezirgân ve ilçiyân geldikçe kiminin instintâk ve taraf-ı devletden me'mûriyetle takrirlerin alarak ve ba'zısını el-kelâmü yecürrü'l-kelâm, söz sözi açar fehvasınca hülâsa birer takrîb 'aklım irdiği kadar ba'zı mahallerden aldığım haberlerin ve etrâf ve eknâfda ba'zan işe yarar adamlardan işitdiklerimin ba'zılarını hıfz-ı 'âcizânemde zabt ve ba'zısını dahî kayd itmeğe vakit oldukça bir mecmû'aya kayd iderek gerçe Üsküdar'dan öteye ve Küçükçekmece'den ilerüye gitdiğim yoktur. Ancak sorub su'âl ile devlet sâyesinde işe yarar ba'zı şeyler 'akl-ı 'âcizânemde kalmış. Mısır'ın keyfiyyetini evvel ve âhir çok adamdan sorub iki üçünün kelâmı birbirine mutâbık geldikde ânı zabt ve birbirine muhâlif olanları dahî 'akla tatbik ile kulunuz gibi biçâre miskin 'âcizin ne haddi vardır ki efendimiz yanında sohbeta kâdir ola. Ancak mürüvvet ve merhamet sâhibi olub nazar-ı inâyetiniz hâke ve nühâse eser itse kimyâ gibi ânı altun itmekle kulunuza merhametinizden bir iş ağnar ve iş bilür diyü hakk-ı 'âcizânemde 'uluvv-i himmet ve nazar ve merhametleri hasebiyle su'âl-i hümâyûn buyuruluyor. Tashih ve tahkik-i 'âcizâneme göre el'ân Mısır beylerinin yanında kendü başlarına dönecek ve kendüleriyle bile haşr olacak beş bin adama ancak çıkıyor. Ekserinin ittifâkı üç bin adam olmak üzere rivâyet olunur.

Eğerçe meşhur olan Mısır beyleri yigirmi üç bin olub her kim Mısır'a vâli olur ise ânun kethüdâsı dahî bu Mısır beylerinin birinden ta' dâd olunmak kânûn-ı Mısır'dan olub ancak Mısır'ın pek a'lâ vaktinde dahî yigirmi üç bin mevcûd bulunması nâdir vâki' olduğu sahîhen kullarının tahkik eylediğim maddededir. Bu yigirmi dört beyin lafzı murâddır. Cümlesi cemî' olduğu nâdir olub bir adam iki üç dört beyliği birden zabt eylediği muhakkaktır.

El-hâletü hâzihî işbu firâr iden beyler bu kulunuz Mısır'da bu ihtilâl vukû' bulalı vârid olan 'Arabî tahrîrâtdan tercüme eylediğim on yedi bey olmak üzeredir ve ba'zı tahrîrâtda firâr iden yedi bey olmak üzere muharrerdir. Bu iki kavlin ikisi dahî sahîhdır. Eğerçe firâr iden beyler on yedi neferdir. Ancak içinde kuvvet ve şecâ'at ve şân ve şöret sâhibi yedi bey olmak üzere idüğü dahî tahkik olunmuşdur. Kusûr-ı beyler İstanbuldaki anadan babadan ve hıdmet itdiği efendisinden kazandığı beylik gibidir. Tatar sultanlarının isimleri sultân olduğu dede sultân pâyesiyle beylerdir.

Firâr iden beylerin 'akl ve ferâset ve rey ve tedbîr ve şeytanet cihetiyle ifrâzı şeyhülbeled İbrâhîm Bey'dir. Bu gayetle 'âkil ve müdebbir ve veledü'z-zinâ 'allâk temelluk ve tebasbus sâhibi olduğunu tahkik itmişimdir. Murâd Beydir bu kulunuzun be-gâyet bildiğimdir. Be-gâyet deli ve mecnûn lâ-yu'kal 'aklı gözünde sonunu saymaz ardını ve önünü düşünmez hâ'in bir kâfirdir. Râ'if İsmâ'il Bey'in kölesi idi. Tâze mahbûb bir dinsiz ve edebsiz uçuk meşreb deli fişenk olduğundan merhûm kendüye ekser iki yüz üç yüz değnek urduğu var idi. Bir gün İsmâ'il Bey'e bıçak çekmekle tersâneye küreğe komak murâd eyledi. Ol zamân kethüdâsı ve işini görenler didiler ki delikanlı tâze oğlan küreğe konmaz. Bâri bunı sat didiler. Ol dahî esir bazarına gönderüb satmış idi. Esirciden Mısırlı almış. Sonra işitdik bey olmuş. Hattâ İsmâ'il Bey Mısır'a vâli oldukda benüm efendim Mısır vâlisi oldu diyü Kölemenler'e iftihâr idüb evâ'ilinde İsmâ'il Paşa bir iki ay epeyi hıdmet itmiş iken deli kâfir hâ'in meşreb olduğundan Şeyhülbeled İbrâhîm Bey ifsadiyla sonra İsmâ'il Paşa'ya dahî eziyet ve cefâ itdiği sahîhdır. Bu cihetden Murâd Bey'in tabî' atını bilürüm.

İşte bu iki beyin beşer altışar yüz köleleri olub hayât ve memâtda başlarına dönecek böğürlerdir. Bunlardan başka Büyük Mustafa Bey Küçük Mustafa Bey Büyük Eyüb Bey Küçük Eyüb Bey nâmında oldukça şöret ve servet sâhibi dört beş bin nefer olduğu mesmû'umdur. Bunların her yanlarında ikişer yüz yüzer köleleri olub mâ'adâ beylerin yanında kiminde on beş yigirmi otuz nihâyet kırk elli köleden ziyâde olmayub yigirmi otuz kâşif nefer var ise anların içinde elli altmış kölesi olan kâşif ya iki ya üçdür. Bu kâşiflerin ba'zıları müte'ehhil ve Mısır'da 'alâkaları olmağla ehl-i vukûfun Mısır'da gereği gibi dikkatle tahkikleri beylerin mecmû'unun başına dönecek ve kendü ile ölecek haşrolacak 'askeri kendi köleleri olub ol dahî beşer bin nefere varmayacağını tahkik ediyorlar. 'Avn-i Hak'la beş bin adamdan ne hazer iktizâ ider ve beş bin adamdan kaçan ve korkan adam vezir ise yazık şân-ı vezârete! Hak Te'âlâ böyle vezirleri kahr eylesün!

Bundan su'âl vârid olur ki firâr iden beylerin malları çokdur. Bezl-i mâl idüb 'Urbân meşâyihından 'asker tedârik itmeleri ihtimâl değil midir? Belî bu ihtimâl vardır, olur ancak kullarının ta'rîf itdigim 'âkil ve müdebbir kârgüzâr okur yazar şân-ı vezâreti icrâya kâdir üç dört bin mükemmel kapu halkıyla ve beş bin nefer güzide Yeniçeri ile Topcı ve Cebeci ve 'Arabacı ve Sür'atci ortalarıyla Mısır'a bir vâli dâhil olduğu bu ihtimâle yer kalmaz. Zira kulunuzun didigim vezir ibtidâ İskenderiyeden çıktığı gibi ibtidâ ol havâlide olan 'Urbânî ele ve kola alarak ve hil'at virerek ve surre ve 'atıyye ihsân iderek va'd ve va'id ve ihâfe ve tehdîd ile Mısır'a girüb kulunuz didigim gibi Mısır'da cümle 'ulemâ ve sâfirân ve meşâyih

ve Ocaklıyı çağırub kürside va'z ider gibi divân itdikde 'Urbân'dan âna tâbî' olanlar başını keser getirürler. Zîrâ 'Urbân'ın Türk'den gözleri korkmuşdur ve hem 'Urbân kabile kabiledür ve yüz bin kabileden ziyâdedür. Bu kadar kabâ'ilin cümlesini beyler nice cem' ve taraflarına celb idebilür. Zîrâ her kabile birbirine zıddır. Beylerin tarafında celb eyledikleri kabilenin zıddını ele alub kuvvet virildikde 'avn-ı Hak'la bir şey değildir. Sultân Tumanbay Mısır pâdişâhı ve yanında yokdur 'âkil müdebbir cengâver beyler var iken Sultân Gavri vaktinde habs-i ebed olmak üzere zindâna vaz' olunan Hasan ibn-i Mer'î didikleri şeyhül-'Arabî Tumanbay saltanata oturdukda halâs idüb mu'azzez ve mükerrem göndermiş iken Tumanbay'ı tutub teslim itdi. Pâdişâh mağzûbî olan adama kim iltifât ve i'tibâr ider. Farazâ 'Arab tâbî' olsa bile akçesini alur. Bir kac gün sonra dolaşur veyâ bir ceng olsa ibtidâ ol bozulur. Pâdişâhın katl ideceği adamı kim iltizâm ider. Nihâyet akçe sebebiyle 'aklı var ise hüsn-i tedbir ile bir kac ay çabalar.

Vâlî olan vezîr işbu tahrîr olunan tedbir ile mezbûrların ele gelmesi mümkün olmayacağına cezm ider ise elbette bu firâr iden beyler on yedi nefer bunun cümlesi cism-i vâhid gibi olmak imkânda değildir. 'Ale'l-husûs Mısır'ın mizâcı budur ki beylerin kölelerinden birisi ya hazinedâr veyâ Mîrâhûr'un ve'l-hâsil kendi kölesinin birisi ağasını urub öldürüb yerine bey olduğu işidilmiş şeylerdendir. Mısır'da eski beylerin adamları ve kâşifleri vardır veyâhûd üzerinden kâşifleri ref' olmuş adamlardan birini veyâhûd Mısır'daki 'ulemâdan veyâ der-vîşândan veyâ meşâyih ve sâdâtdan biriyle mahfi halvet idüb Mısır vâlisi itdikleri bendeleri ol mahrem itdiği âdeme and u yemîn ve kasem ile i'timâd virüb her ne ki matlûb ider ise murâdını hâsil ideceğine va'd idüb ol kimesneye ta'lîm idüb mahfi beylerün yanına gönderse veyâhûd vâlî ol âdeme gazab idüb katl idecek olsa ol âdem dahî kaçub beylerin yanına ilticâ itse ve paşanın kendüye gazabını halka yine paşa işâ'a itse farazâ beylerin câsûsıdır diyü meselâ paşanın bu hususa mahrem itdiği adam bir iki def'a firârî beylere havâdis yazar. Farazâ bu gün devletden bir çukadar geldi. 'Urfa vâlisi misillü Timur didikleri 'aşî-ret ma'iyetine ta'yin ve otuz bin adam ile gelirmüş diyü Mısır'da bir saded-i kavî virilür. Elbette el-hâ'inü hâ'ifün hıyanet ashâbî korkar ve ol adam yalan gerçek böyle işitdiğin yazub sonra paşa gûyâ bunu ağnamış gibi herifi kaldır itmiş katl idecek imiş şeklinde beylerin yanına varsa baksa beylerin etbâ'ından isti'dâd sâhibi kimdir ve çelebisine gelecek kimdir veyâhûd beylerden birbirine zid var mıdır? Mizâclarını ağnadıktan sonra eger Murâd Bey veyâhûd İbrâhîm Bey ikisinden birisini katl idebilürsen seni şeyhülbeled itdirem veyâhûd paşadan sana ol katl itdiğin beyin köylerini alıvirem diyü bir takribini bulub inandıрмаğla bunun birisini paralatmak imkânındadır. Farazâ Murâd Bey ve İbrâhîm Bey'den biri olmaz ise küçük beylerden birisini bir kerre öldürse içlerinde fitne girüb birbirlerinden emîn olmazlar. Bu tedbir imkândadır velâkin bunda su'ûbet vardır.

Velâkin bunda güçlük olduğu sûrette Mısır'dan bir mektûb yazarım. 'Alî, Velî, Mûsâ bir meçhul adam ismine ve işbu firâr iden beylerin olduğu mahalle gönderüb anda mektûbı düşürdirem ve kezâlik mektubun üzerini dahî bir isme yazarım ki ânı dahî firârî beyler arayub ordularında o isimde beş on adam bulub kangısına imzâ ideceklerini bilmesünler ve işbu mektûb anların ordusuna birağılıb iki gün sonra böyle musanna' iki üç mektûb dahî yazarım. Böyle iki üç günde bir arasının kesmeyüb dürlü mektûblar yazarım. Mektubun birisinde yazarım ki bugün Mısır vâlisi şeyhü's-sâdât ile halvet itmiş Küçük Eyüb Bey eger Murâd Bey'in veyâhûd İbrâhîm Bey'in başlarını ikisinden birisinin kesüb bana getirürse âna şeyhülbeledlik tevcih iderim ve katl itdiği beyin köylerini viririm. Sen şeyhü's-sâdât bulunmuşsin. Gizli bir câsûs gönder haberleş dimiş. Şeyhü's-sâdât birkaç adama teklif itmiş sizi gizli Eyüb Bey'e göndereceğim diyü böyle iki üç mektûb yazub her birini başka imzâ ve

üzere dahî başka firârî beyler arduşuna düşür dirim. Beş günden sonra şeyhü's-sâdât imzâsıyla Eyüb Bey'e bir mektûb yazub bir takrîb 'Arabî tutdururum. Nasıl tutdurursun dersen fellâh kısmı iki altun virsen yayan Hind'e gider. On altun virüb bayağı bir adam eliyle bir Mısırlu tüccâr yediyle iki üç mektûb yazub biri bu didigim gibi birisi başka maslahat alacak virecek misillü 'Arab ânun içindekini bilmez. Ben bu mektûbı getürürem bana anlar da ikrâm iderler mülâhazasıyla gider ve orduda tutarlar. İsterler ise 'Arabî katl iderler velâkin mektûb midelerini bulandırub elbette birbirlerine düşmemenin imkânı yoktur. Zîrâ anlar mağzûb-ı pâdişâhidir. Kendi evlâdlarından hazer iderler. Her ne kadar hîle oldığın tahkik iderler ise yine 'ukde kalub beher hâl bu hususa kırk elli gün müdâvemet olundukda lâ mahâle beynerine bir fitne ve nifâk düşüb birbirini paralarlar.

Feddân başına yedişer para alınmasını Sultân Selîm-i merhûm kânûn buyurmuşlar. Şimdi beyler yedi para yerine yedişer riyâl alurlar. Mısır'a vâlî olan vezîr mükemmel kapu ile İskenderiye'den çıkdıkda Reşîd ile Dimyât arasında bir ada vardır. Pirinç vesâ'ir hubûbât zirâ'at olunur. Ol adada iki üç bin karye ve köy kend olduğu tahkik olunmuşdur. Anlara 'Arabî bir fermân yazılsa herkes feddân başına on dörder para virsün diyü şuyü' bulsa on dört para nerede yedi riyâl nerede fellahlar firâr iden beyleri depelerler. Farazâ beyler şimdi bir takrîb Mısır'a girmek lâzım gelse ol zaman tedbîr başka olur velâkin işbu tedâbiri icrâ idecek 'âkil tedbîr sâhibi vezîr bulmak pek müşküldür. Zîrâ ol vezîr her ne va'd ider ise hilâf itmeyüb kavlinde sâdik olduğu yalanı tutulmadığı lâzımdır. Bî-vehm Mısır vezîri 'âdil ve sehî ve 'âlim ve fâzıl ve muhibb-i 'ulemâ ve fukarâ ve meşâyih olmalıdır. Velhâsıl Mısır'da beyler şimdi katl olunsa bile üç dört seneden sonra dahî bedter olur. Velâkin ocaklara nizâm virilür ise güzel olur. Bu yazdığım beylerin şimdiki olduğu hâlde i'dâm ve katl olunmaları tedbîridir. Mısır'ın nizâmı yine başka iktizâ ider. Ocaklu'ya kuvvet virilüb İskenderiye ve Reşîd'de birer mîr-i mîrân oturması nizâm-ı Mısır'ın devâmına sebebidir.

İSMUS
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi
(Journal of Medeniyet Politics)

Cilt: IV

2019

Sayı: 1

İÇİNDEKİLER

Yahya AYYILDIZ, Osmanlı Üretim Tarzı Tartışmaları 1-14

Faruk BAL, VII-XIII. Yüzyıllarda İslam Dünyasında Bilginin Aktarımında Ve Ticari Faaliyetlerin Gelişiminde Haccın Rolü Üzerine Bir Değerlendirme 15-28

Fatih BAYRAM, Mısır'da Osmanlı İdaresi ve Memlûk İsyanları Hakkında Ebûbekir Râtib Efendi Tarafından Şehzade (III.) Selim'e Sunulan Bir Rapor 29-53

JMP
Journal of Medeniyet Politics

Volume: IV

2019

No: 1

CONTENTS

Yahya AYYILDIZ, Discussions on The Ottoman Mode of Production 1-14

Faruk BAL, An Assessment On The Role Of Hajj in the Transfer of Knowledge and the Development of Commercial Activities in the Islamic World During VII-XIII Centuries 15-28

Fatih BAYRAM, The Ottoman Administration and Mamluk Revolts in Egypt: A Report Presented by Ebûbekir Râtib Efendi to Prince Selim (III) 29-53

ISSN: 2547-9695
e-ISSN: 2587-0815

İLETİŞİM/CONTACT

Adres/Address: İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı, Güney Yerleşkesi A Blok 2. Kat, Dumlupınar Mahallesi D-100 Karayolu, Kadıköy / İstanbul
Telefon: +90 (216) 280 25 52 • Fax: +90 (216) 280 25 55
Kurumsal E-mail: siyasal@medeniyet.edu.tr • E-mail: ismus.dergi@medeniyet.edu.tr